

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
5

SYNODY CERKWI PRAWOSŁAWNEJ
W I RZECZYPOSPOLITEJ

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej i Urszuli Pawluczuk

Białystok 2014

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
Antoni Mironowicz (Białystok), Aleksander Naumow (Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwik (redaktor naczelny),
Magdalena Żdanuk (sekretarz), ks. Henryk Paprocki, Marzanna Kuczyńska,
m. Mikołaja, Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Wszystkie teksty złożone do tomu zostały zaakceptowane do druku przez
Radę Naukową na podstawie procedury *peer review*.

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

SPIS TREŚCI

Od Redakcji	7
Adam Martynowicz <i>Typologia soborów lokalnych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XV wieku</i>	9
Aleksander Naumow <i>Metropolita kijowski Grzegorz (Camblak) na soborze w Konstancji (1418)</i>	41
Павел Бочек <i>Митрополит Киприан – защитник Православной Церкви в Восточной Европе в конце XIV – начале XV веков</i>	57
Antoni Mironowicz <i>Sobory wileńskie 1509 i 1514 roku</i>	71
Urszula Pawluczuk <i>Wilno w okresie Soboru 1514 roku</i>	83
Ks. archim. Andrzej Borkowski <i>Wysłannicy patriarchy konstantynopolitańskiego na soborach w Rzeczypospolitej w XVI wieku</i>	103
Agnieszka Groniek <i>Sakrament namaszczenia chorych i jego obrazowanie w sztuce zachodnioruskiej w dobie polemiki międzywyznaniowej</i>	121
Jarosław Stankiewicz <i>Dzieje prawosławia na Nowogródczyźnie do końca XVI wieku</i>	145
Marcin Mironowicz <i>Prawosławne parafie we Włodzimierzu Wołyńskim do końca XVI wieku</i>	167
Alicja Z. Nowak <i>Synodalne źródła nauk dla kapłanów w metropolii kijowskiej do XVII wieku</i>	181
Dominika Gapska <i>Znaczenie soborów w budowaniu niezależności państwowej, przykład Serbii (pierwsza połowa XVIII wieku)</i>	195

Andrej Harbatski	
<i>Конфессиональные отношения в Пинском повете в период I Речи Посполитой</i>	201
Ольга Н. Иванчина	
<i>Семантика иконы в Беларуси периода I Речи Посполитой</i>	209
Ks. diakon Denis Rusnak	
<i>Prawosławna diecezja litewska w 1914 roku</i>	221
Александр Н. Свирид	
<i>Источники по истории Православной Церкви I Речи Посполитой как основа обоснования права собственности на культовые объекты Польской Автокефальной Православной Церкви в 20-30 гг. XX века</i>	235
Jarosław Charkiewicz	
<i>Różnorodność i hierarchizacja świętych w Kościele prawosławnym</i>	241

**TIPOLOGIA SOBORÓW LOKALNYCH KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO
NA ZIEMIACH RUSKICH I WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
DO KOŃCA XV WIEKU**

Słowa kluczowe: sobór, sobór lokalny, koncyliaryzm, wewnętrzna organizacja Cerkwi, herezja, kanonizacja, ziemie ruskie, Wielkie Księstwo Litewskie, Kościół prawosławny

Sobory stanowią jeden z najważniejszych elementów funkcjonowania Cerkwi prawosławnej. Zakorzenione głęboko w eklezjologii Kościoła wschodniego odgrywają niezwykle istotną rolę w zarządzaniu Cerkwią. Wspólnotowe podejmowanie decyzji przez wszystkich członków społeczności chrześcijańskiej było praktykowane już od samego początku istnienia Kościoła chrześcijańskiego. Z tego też powodu Cerkiew prawosławna na ziemiach polsko-litewsko-ruskich tworząc swe struktury w oparciu o praktykę Kościoła bizantyjskiego oraz o cerkiewne prawo kanonicze zwoływała sobory lokalne, które pomagały w kształtowaniu organizacji cerkiewnej oraz wspierały w podejmowaniu ważnych decyzji wymagających kolektywnego rozpatrzenia. Wraz z rozwojem organizmu kościelnego sobory zaczęły odgrywać coraz większe znaczenie. Pełniły rolę kolegialnych organów orzekających nie tylko w kwestiach natury teologicznej i dyscyplinarnej, lecz również administracyjnej i sądowniczej. Do początku XIV wieku odbywały się one dość rzadko i nie odgrywały znaczniejszej roli. Władza metropolitów była stosunkowo słaba, zaś książęta mieli przemożny wpływ na sprawy Kościoła, także na te dotyczące zagadnień czysto religijnych. Sobory, pomimo że odbywały się w ciągu całego okresu, aż do połowy XV wieku nie miały istotnego znaczenia. W metropolii kijowskiej nastąpiła wówczas decentralizacja zarządu kościelnego i upadek życia kościelno-religijnego¹.

W końcu XV wieku wzrosła władza wielkiego księcia w Kościele ruskim, do którego kompetencji należało: 1) zwoływanie soborów i kierowanie ich pracami, szczególnie w okresie dezorganizacji życia kościelnego; 2) ustawodawstwo kościelne, w tym wydawanie reguł klasztorów (regulowały one nie tylko wewnętrzne stosunki Kościoła, lecz również relacje Kościół–państwo); 3) sprawowanie najwyższej władzy dyscyplinarnej i sądowniczej nad biskupami, przełożonymi klasztorów, a nawet nad metropolitą; 4) przedstawianie patriarchom kandydatów na katedrę metropolitalną w Kijowie, a także zatwierdzanie metropolitów mianowanych przez patriarchów

¹ W. Zaikyn, *Podział historii Kościoła wschodnio-słowiańskiego (ruskiego i rosyjskiego) na okresy*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. XIV (1934), z. 1, Lwów 1935, s. 215-216.

lub wybranych przez sobór²; 5) zatwierdzanie biskupów wybranych przez sobór lub bezpośrednie mianowanie biskupów, z częstym uprzednim nadaniem „ekspektatyw”;³ 6) zachowywanie prawa patronatu nad ważniejszymi starymi klasztorami oraz nad częścią świątyn³.

Wiadomości o soborach lokalnych Kościoła prawosławnego i ich zebraniach na ziemiach ruskich z czasów przed najazdem tatarskim posiadamy niewiele. Więcej jest informacji o soborach, które odbywały się po zrzuceniu tatarskiego jarzma. Dokładna liczba i czas trwania oraz przedmiot obrad soborów nie są dokładnie znane. Brak pełnych aktów soborowych uniemożliwia precyzyjne przedstawienie realizacji idei soborowości na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Skąpe i lakoniczne zapiski kronikarskie pozwalają jednak wysnuć pewne wnioski o przebiegu i tematyce obrad soborowych.

Sobory Kościoła prawosławnego zbierały się przede wszystkim w sprawach ważnych, wymagających kolektywnego rozpatrzenia. W soborach brali udział zwykle biskupi, księżęta, możni, archimandryci i hieromnisi. Ci ostatni prawdopodobnie posiadali głos doradczy. Ze względu na zasięg terytorialny sobory dzieliły się na diecezjalne oraz metropolitalne.

Sobory diecezjalne, na które przybywali wszyscy księża eparchii, początkowo zbierały się co roku i pomagały biskupom w sprawowaniu kontroli nad duchowieństwem diecezjalnym oraz zapewniały bezpośredni kontakt z ordynariuszem diecezji, który udzielał duchowieństwu niezbędnych instrukcji. Można wątpić, czy wszyscy księża diecezjalni rozproszeni po znacznym obszarze diecezji byli w stanie przybyć na sobór jednocześnie. Bardziej prawdopodobne wydaje się, iż przyjeżdżali po kolei w większych bądź mniejszych grupach. W pouczeniu biskupim skierowanym do nowo wyświęconego księdza, pochodzącym z końca XIII wieku czytamy: „Na sobór przybywaj [w celu] naprawienia cerkiewnych spraw, aby przyjąć prawdziwą mądrość, [i] będziesz mógł dać łaskę na zbudowanie słuchających ciebie”⁴. Zwykle odbywały się one w pierwszą niedzielę Wielkiego Postu, w tzw. niedzielę Triumfu Ortodoksji⁵. Wybór tego dnia na spotkania soborowe nie był przypadkowy. Kościół prawosławny obchodzi wtedy święto triumfu prawdziwej nauki (*orthodoxi*). Spotkanie na początku okresu Wielkiego Postu miało być też okazją do refleksji nad wiarą i stanem Cerkwi. Ze względu na fakt, iż właśnie tego dnia wyznaczano spotkanie duchowieństwa diecezjalnego z biskupem, niedziela ta otrzymała również nazwę niedzieli *spotkania* czyli *soborowej* („*сборное*” *воскресение*). O praktyce zwoływania soborów diecezjalnych

² Od końca XV w. władza wielkiego księcia obejmowała mianowanie metropolitów, czasem z zachowaniem praktyki „ekspektatyw”.

³ W. Zaikyn, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do Unji Lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. X, z. 3, Lwów 1930, s. 134.

⁴ „На соборъ приходи на исправлениѣ церковныхъ вещи, на приѣтъ истиннаго разоума, да можеша дати благодать на създаниѣ послушающимъ тебе”. *Русская Историческая Библиотека, издаваемая Археологическою Комиссіею*, т. VI: *Памятники древне-русскаго каноническаго права*, ч. 1: *Памятники XI-XV в.*, Санкт-Петербургъ 1880, № 7, kol. 108 (dalej: РИБ).

⁵ Można przypuszczać, iż zwyczaj ten został przejęty z Grecji, gdzie w dzień Triumfu Ortodoksji księża diecezjalni przyjeżdżali do katedry biskupiej, aby wraz ze swym hierarchą obchodzić święto. E. E. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. 1: *Период первый. Киевский или домонгольский*, ч. 1, Москва 2002, s. 482.

w Wielkim Poście, mimo skąpych przekazów źródłowych, informuje nas *Latopis nowogrodzki*, gdzie zarówno pod rokiem 1178, jak 1230 można odnaleźć zapis: „сборъ по чистѣи недѣли”⁶. W czwartym *Latopisie nowogrodzkim* w zapisie dotyczącym śmierci biskupa Arseniusza Twerskiego (1409 r.) kronikarz pisze również:

[...] настаѣ [czas] coroczного spotkania (soboru), зычѣѣмъ wielu lat życia i pomyślności pasterzowi i nauczycielowi swemu w tygodniu spotkania (soborowym); w poniedziałek zaś nauczanie z ust jego слышаѣмъ i pewną naprawę spraw [dotyczących] prawa; później zaś [udzielił] wszystkim błogosławieństwa i przebaczenia i odszedł [do siebie]⁷.

Także w późniejszych kanonicznych zbiorach postanowień kościelnych – *kormyczich* – w nagłówkach pouczeń biskupich udzielanych nowo wyświęconym księżom występuje sformułowanie: „W poniedziałek drugiego tygodnia postu, na zebranie duchowieństwa, poprawę wiedzy księży... i pouczenie moje *imię arcybiskupa*... do was... [do] całego duchowieństwa... mojej metropolii kijowskiej i całej Rusi”⁸.

Miejszem spotkań był przeważnie sobór katedralny. Prawo organizowania zjazdów diecezjalnych posiadali wszyscy ordynariusze eparchii. O udziale władzy świeckiej w procesie ich zwoływania źródła nie dostarczają żadnych informacji. Uczestnikami tych spotkań byli biskupi, księża z całego obszaru diecezji, a w późniejszym okresie także świeccy⁹. Sobory diecezjalne zajmowały się tylko sprawami związanymi z życiem danej diecezji. Z czasem duchowni zaczęli uchylać się od uczestnictwa w zjazdach i w końcu funkcję soborów diecezjalnych w dużej mierze przejęły „kryłосы” („klirosy”). Waclaw Zaikyn uważał, iż sobory diecezjalne w ogóle zaprzestano zwoływać, zaś ich rolę i zadania przyswoiły sobie całkowicie „kryłосы”¹⁰. Kryłосы (z gr. κληρος – duchowieństwo, kler), w skład których wchodziłi prezbiterzy cerkwi katedralnej, a następnie księża cerkwi parafialnych miasta stołecznego biskupa, stanowiły kolegialne organy zarządzania diecezją, działające przy katedrach biskupich. Najstarsze informacje o kryłосach odnoszą się do XI wieku i dotyczą kijowskiego soboru św. Zofii¹¹. Mieściły się one w stolicach diecezji, np. w Nowogrodzku, Wilnie, Połocku, Pińsku, Łucku, Włodzimierzu Wołyńskim, Lwowie, Haliczu i Chełmie. Kryłосы zajmowały się sprawami administracyjnymi diecezji, m. in. zarządzały

⁶ *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] *Полное собрание русских летописей* (dalej: ПСРЛ), т. 3: *Новгородская первая Летопись старшего и младшего изводов*, Москва-Ленинград 1950, s. 36, 69.

⁷ „[...] приспѣвши Сборуу всегодищному, многолѣтствовахомъ пастырю и учителю своему въ недѣлю Сборную; в понедѣльникъ же оучение слышахомъ отъ оустъ его и нѣкаа исправленіа отъ законныхъ дѣлъ; послѣ же всимъ благословеніе и прощеніе и отыидо[хо]мъ въ свояси” (pod r. 1409). ПСРЛ, т. 4, ч. 1: *Новгородская четвертая летопись*, вып. 2, Ленинград 1925, s. 408.

⁸ „Въ понедѣлокъ второе недѣли поста, на собраніе священническое, науки исправленій духовныхъ... и pouчение мое имя рекъ архіепископа... къ вамъ... всему священническому чину... моя митропольи кievской и всея Руси”. РИБ, т. VI, ч. 1, kol. 111-112 (informacje wstępne). Przekład cytatów z języka rosyjskiego i cerkiewnosłowiańskiego w artykule mój – A. M.

⁹ Г. Булгаковъ, *Западно-руссіе православные церковные соборы, как органы церковнаго управления. Опыт историко-каноническаго исследования*, Курск 1917, s. 272.

¹⁰ W. Zaikyn, *Ustrój wewnętrny...*, s. 135.

¹¹ *Успенский Сборник XII-XIII вв.*, изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон, ред. С. И. Котков, Москва 1971, s. 132; *Памятники древнерусской литературы*, вып. 2, *Жития святыхъ мучениковъ Бориса и Глеба и службы имъ*, пригот. к изд. Д. И. Абрамовичъ, Петроградъ 1916, s. 17.

majątkiem nieruchomym i ziemią eparchii. Od XIII-XIV wieku (wg Ołeksandra Łotoцьkego od XV-XVI w. w szczególności w południowo-zachodniej Rusi) zaczęły one również pełnić funkcje sądownicze. Kryłoszańskim sądom podlegali nie tylko duchowni, lecz również osoby świeckie w sprawach duchowych. Do obowiązków kryłoszan należało ponadto codzienne odprawianie nabożeństw oraz pełnienie funkcji duszpasterskich w cerkwi katedralnej, a także asystowanie biskupowi w jego posłudze. Niejednokrotnie z kryłoszan wybierano namiestników biskupów, którzy pod nieobecność hierarchy mogli sprawować władzę administracyjną nad diecezją lub jej częścią¹².

Sobory metropolitalne, w skład których wchodziłi wszyscy biskupi okręgu metropolitalnego, zgodnie z kanonami Kościoła prawosławnego miały zbierać się co roku¹³ w celu podjęcia decyzji w sprawach dotyczących potrzeb Cerkwi ruskiej, a także rozpatrzenia apelacji do sądów metropolitalnych. Miejscem spotkań do XIII w. był najprawdopodobniej Kijów. Latopisy i inne źródła pisane nie dostarczają jednak żadnych informacji, by sądzić, że przepisy prawa kanonicznego dotyczące corocznych zjazdów biskupów były przestrzegane. Można przypuszczać, że sobory metropolitalne organizowane były znacznie rzadziej i nie miały charakteru obowiązkowego dla wszystkich ordynariuszy diecezji. Eugeniusz Gołubiński uważał, że metropolici zwoływali je nieregularnie. Praktyka ta była jednak bardziej powszechna do końca XIV wieku aniżeli w późniejszym okresie, tzw. moskiewskim. Relacje pomiędzy metropolitą a biskupami przepojone duchem braterstwa, pomimo braku częstych soborów, gwarantowały bezpośrednie kontakty między hierarchami w sprawach wymagających niezwłocznych konsultacji¹⁴. Powodem rzadkiego zwoływania soborów metropolitalnych była nie tylko opieszałość metropolitów, lecz przede wszystkim niechęć samych biskupów do uczestniczenia w nich¹⁵. Dowodem potwierdzającym taką postawę hierarchów są kanoniczne odpowiedzi metropolity Jana II (1077-1089), datowane na lata 1080-1089, z których można dowiedzieć się, że biskupi unikali nawet soborów zwoływanych w nagłych wypadkach: „Jeśli biskupi nie dają posłuchu swemu metropolicie i nie zbierają się na jego wezwanie na spotkanie [sobór], należy ich jako złe czyniących pouczyć przez ojcowskie napomnienie”¹⁶.

¹² E. Голубинский, op. cit., s. 377-390; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 211; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, cz. 2, Kraków 1969 s. 805-806; Я. Н. Шапов, *Государство и Церковь в Древней Руси X-XIII вв.*, Москва 1989, s. 126-131; О. Лотоцький, *Соборні крилоси на Україні та Білій Русі в XV-XVI вв.*, „Записки Наукового товариства ім. Шевченка”, т. 9, Львів 1896, s. 1-34.

¹³ Do końca VII w. istniała praktyka zwoływania soborów metropolitalnych dwa razy do roku (*Kanony Apostolskie* kan. 37; sobór nicejski I (325 r.) kan. 5; sobór chalcedoński (451 r.) kan. 19; Antiochia (341 r.) kan. 20). Sobór trullański (691-692 r.) usankcjonował organizowanie soborów raz do roku (kan. 8).

¹⁴ E. Голубинский, op. cit., s. 294-295.

¹⁵ Takie zachowanie nie powinno dziwić, gdyż nawet w Kościele greckim biskupi niezbyt ochoczo stawiali się na sobory, które zbyt ograniczały ich władzę. Por. Laodycea (343 r.) kan. 40., sobór chalcedoński (451 r.) kan. 19., sobór trullański (691-692 r.) kan. 8., sobór nicejski II (787 r.) kan. 6.

¹⁶ „Иже [не] послушаютъ ѳископи своѳго митрополита совокуплатсѧ призываемымъ ѳ него сборъ творити, иже злѧ творщамъ поучити ихъ отечскимъ наказаньемъ”. РИБ, т. VI, ч. 1, № 1, kol. 18.

Ze względu na tematy, z powodu których sobory były zwoływane w Wielkim Księstwie Litewskim oraz na ziemiach ruskich Korony można wyróżnić cztery podstawowe ich rodzaje:

1. sobory poświęcone organizacji wewnętrznej Cerkwi. Na tych soborach wybierano nowych metropolitów i biskupów (sobory elekcyjne), jak i rozstrzygano sprawy administracyjne, powoływano nowe jednostki administracji kościelnej, np. diecezje, parafie, itp., a także zajmowano się kwestiami związanymi z funkcjonowaniem klasztorów i parafii;
2. sobory dyscyplinarne i teologiczne (sądowe). Na soborach tych rozstrzygano kontrowersje teologiczne i sądzono za odstępstwa od wiary i zasad kanonicznych;
3. sobory o charakterze prawno-kanonicznym, które zajmowały się one relacjami Kościoł-państwo oraz relacjami z patriarchatem carogrodzkim i innymi centrami chrześcijańskimi;
4. sobory kanonizacyjne.

Sobory poświęcone organizacji wewnętrznej Cerkwi

Sobory dotyczące organizacji wewnętrznej Cerkwi zajmowały się wyborami nowych hierarchów, a także podejmowały decyzje w sprawach dotyczących organizacji administracyjnej Kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim oraz na ziemiach ruskich. O soborach elekcyjnych z tego okresu źródła podają skąpe informacje.

Biskupi na ziemiach ruskich i w Wielkim Księstwie Litewskim byli wybierani na soborach, w których uczestniczyli wszyscy biskupi należący do jednej metropolii¹⁷. W kanonicznym powołaniu biskupa można było wyróżnić następujące etapy charakteryzujące soborową strukturę Kościoła prawosławnego: *izbraniye* (wybór), *nareczenie* (nadanie godności, nominacja), *postawlieniye* lub *rukopolożeniye* (chirotonia, wyświęcenie, konsekracja)¹⁸. Wyświęcenia dokonywał jedynie właściwy metropolita, w koncelebracji przynajmniej dwóch biskupów (*Kanony Apostolskie* kan. 1). Godność biskupią w ówczesnej Cerkwi prawosławnej obejmowali przede wszystkim ihumeni klasztorów oraz inni bogobojni mnisi. Ważną rolę w tej praktyce odegrała Ławra Kijowsko-Pieczerska, z której wywodziła się duża liczba arcypasterzy. *Z Pateryka*

¹⁷ Sobór nicejski I (325 r.), kan. 4., sobór nicejski II (787 r.) kan. 3., Antiochia (341 r.) kan. 23., Laodycea (343 r.) kan. 12., Sardyka (343 r.) kan. 6., Kartagina (419 r.) kan. 13. Por. Antiochia (341 r.) kan. 12., *Kanony Apostolskie* kan. 1.

¹⁸ Макарий (Булгаков), *История Русской Церкви*, кн. 4, ч. 2: *История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240-1589)*, отд. 2: *Состояние Русской Церкви от митрополита святого Ионы до патриарха Иова, или в период разделения ее на две митрополии (1448-1589)*, Москва 1996, s. 45-46. Procedurę wyboru i konsekracji biskupa można prześledzić w: *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологическою Экспедициею Императорской Академии Наук*, т. 1 (1294-1598), Санкт-Петербург 1836, № 375, s. 467-473 oraz w: РИБ, т. VI, ч. 1, № 52, kol. 437-564. W okresie do końca XV w. przypadku powołania metropolity należy do tych trzech pojęć, charakteryzujących procedurę wyniesienia hierarchy na katedrę, dodać jeszcze: *soizwolenie i blagosłowienie* (aprobata i błogosławieństwo) patriarchy konstantynopolińskiego (zob. sobór chalcedoński – 451 r., kan. 28). Т. Барсовъ, *Константинопольский Патриархъ и его власть над Русскою Церковью*, Санкт-Петербург 1878, s. 209-210; por. T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni w monarchii Jagielly*, „Nasza Przeszłość”, 66 (1986), s. 125.

Kijowsko-Pieczerskiego, z *Posłania pokornego biskupa włodziemskiego i suzdalskiego Symona do Polikarpa, czernca Pieczerskiego* dowiadujemy się, że było ich „blisko 50”¹⁹.

Na biskupów wybierani byli także księża z tzw. „duchowieństwa świeckiego”²⁰ (przeważnie wdowcy), którzy przyjmując tę godność wstępowali jednocześnie w stan zakonny. Z „duchowieństwa świeckiego” wywodzili się m. in. Jan *Popynin*, biskup nowogrodzki²¹, bracia Eliasz i Gabriel, biskupi Nowogrodu Wielkiego²² oraz Jan, biskup suzdalski²³.

Prawo zwoływania soborów w myśl prawa kanonicznego przysługiwało metropolitom, zdarzały się jednak wyjątki i zjazdy biskupów organizowali również władcy (sobory elekcyjne w 1051 r. w Kijowie, 1147 r. w Kijowie oraz 1415 r. w Nowogrodzku Litewskim, które zajmowały się wyborem metropolity).

W XIV i pierwszej połowie XV wieku w metropolii kijowskiej pojawiła się praktyka wyłaniania przez sobór biskupów trzech kandydatów, spośród których metropolita wskazywał jednego, aby następnie w asyście innych hierarchów (co najmniej dwóch) udzielić mu święceń²⁴. Ten sposób wyboru biskupów można prześledzić w greckim rękopiśmiennym zbiorze znajdującym się w Bibliotece Watykańskiej (Codex Vatic. Graec. 840 in fol.) odnalezionym przez W. E. Regela i opisanym przez W. G. Wasiliewskiego w artykule zatytułowanym *Zapiski o konsekracji ruskich biskupów za czasów metropolity Teognosta w greckim zbiorze Biblioteki Watykańskiej*²⁵. Wszystkie opisane

¹⁹ *Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, Slavica Wratislaviensia LXVI, oprac. i przeł. na język polski L. Nodzyńska, Wrocław 1993, s. 172.

²⁰ „Duchowieństwo świeckie” zwane jest również „duchowieństwem białym”.

²¹ Jan, zwany Popinem, Papinem lub Popyninem (Попин, Папин lub Попынин) został wybrany na katedrę w Nowogrodzie Wielkim w 1108 r. (lub 1110 r.). O jego życiu i działalności zachowało się niewiele informacji. Wiadomo, że był żonatym księdzem i miał rodzinę. Po owdowieniu przyjął święcenia mnisze i wstąpił do klasztoru pieczerskiego. Zasłynął jako budowniczy cerkwi i klasztorów. W czasie wielkiego głodu w ziemi nowogrodzkiej w 1127 r. troszczył się o cierpiących wiernych. W 1130 r. zrzekł się biskupstwa i odszedł do jednego z nowogrodzkich klasztorów. Data jego śmierci nie jest znana. *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] ПСРЛ, т. 3, s. 19, 21-22; ПСРЛ, s. 203, 206-207; ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*, Москва 1965, s. 141, 154-156; Мануил (В. В. Лемешевский), *Русские православные иерархи 992-1892*, т. II: *Иоанн – Симеон II*, Москва 2003, s. 18; П. И. Тихомиров, *Кафедра новгородских святителей со времени введения христианства в Новгород (в 992 г.) до покорения его Московскою державе (в 1478 г.)*, т. 1, Новгород 1891, s. 44-48; Макарий (Булгаков), op. cit., т. 2: *История Русской Церкви в период совершенной зависимости ее от Константинопольского Патриарха (988-1240)*, Москва 1995, s. 263.

²² Jan, po postrzyżynach mniszych Eliasz, zasiadał na katedrze nowogrodzkiej w latach 1165-1186. Wcześniej był księdzem parafialnym w cerkwi pw. świętego męczennika Własa. Jego następcą na katedrze biskupiej został Gabriel (Grzegorz po postrzyżynach zakonnych; 1186-1193). Najprawdopodobniej, jak i brat, początkowo należał do „duchowieństwa świeckiego”. *Новгородская первая Летопись старшего извода* [в:] ПСРЛ, т. 3, s. 31, 38, 40; ПСРЛ, т. 43: *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, Москва 2004, s. 70-71, 75-76; П. И. Тихомиров, op. cit., s. 77-107.

²³ „Ива(н)н еп(и)с(ко)пъ Суждальскыи ѿписася еп(и)с(ко)пыи всея земля Ростовьскыи и пострижеса в черньѣ в монастыри в Бо(го)любомъ” (pod g. 1214). ПСРЛ, т. 1: *Лаврентьевская Летопись*, Москва 1962, kol. 438.

²⁴ W XVI w. prawo mianowania biskupów należało już wyłącznie do króla. L. Bieńkowski, op. cit., s. 797.

²⁵ В. Г. Васильевский, *Записи о поставлении русских епископов при митрополите Феогносте в Ватиканскомъ греческомъ сборнике*, „Журналъ Министерства Народнаго Просвещения”, Шестое десятилетие, ч. CCLV, 1888, февраль, Санкт-Петербургъ 1888, s. 445-463.

w tym dokumencie sobory mają charakter elekcyjny i odbyły się w latach 1328-1347 za czasów metropolity Teognosta (1328-1353).

Na ziemiach ruskich i w Wielkim Księstwie Litewskim zdarzało się, że patriarcha konstantynopolitański dokonywał bezpośredniej nominacji, z pominięciem decyzji lokalnego soboru i wyświęcał biskupa, dążąc jednak (choć nie zawsze) do uzyskania zgody miejscowego metropolity²⁶. Przykładem takiej praktyki było m. in. powołanie w drugiej połowie XII wieku na katedrę biskupią Teodora (Fieodorica), który został wybrany i uzyskał święcenia od patriarchy Konstantynopola Łukasza Chryzobergesa (1156-1169). Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony od 1385 roku istotną rolę w praktyce wyboru biskupów zaczął odgrywać władca, który posiadał *ius investiturae*, czyli prawo obsadzania i nadawania godności duchownych na wakujące stanowiska, w tym również na trony biskupie, a także *prawo podawania*, które w przypadku katedr biskupich równało się prawu swobodnej prezenty kandydata do biskupstwa²⁷. Prerogatywy władców polsko-litewskich wywodziły się z czasów książąt ruskich, kiedy to kniaziowie dążyli do podporządkowania sobie Cerkwi i ingerowali w jej wewnętrzne sprawy. Kniaziowie ruscy wyznaczali biskupów według własnej woli, a następnie wysyłali ich do metropolity w celu uzyskania święceń. O takim sposobie obioru biskupa informuje nas *Latopis ławrentiewski*, gdzie pod rokiem 1126 zamieszczona jest informacja, że udzielnny książę Jaropełk podniósł do godności biskupiej („постави”) igumena Marka na katedrę w Perejasławiu. Uzyskał on następnie święcenia biskupie od metropolity Nikity (1122-1126)²⁸. Wola księcia miała również decydujące znaczenie przy wyborze Jana – biskupa rostowskiego²⁹, Adriana – biskupa Białogrodu³⁰, Pawła – biskupa Perejasławia³¹, Pachomiusza – biskupa Rostowa³², Szymona – biskupa Suzdala i Włodzimierza³³, Cyryla – biskupa Rostowa³⁴, a także innych.

Nominacja i chirotonia udzielona przez metropolitę bez zgody księcia była uważana za czyn bezprawny. Gdy w 1183 roku biskup Mikołaj „za pieniądze” („на мьздѣ”) został wyświęcony przez metropolitę Nicefora (1104-1122) na osieroconą katedrę rostowską, wielki książę włodzimierski i suzdalski Wsiewołod Juriewicz nie uznał tejsze chirotonii stwierdzając, że „nie wybrali go ludzie ziemi naszej”³⁵. Zwrócił się wówczas do metropolity Nicefora i księcia kijowskiego Światosława, aby biskupem

²⁶ O takim wyborze eparchów w innych Kościołach wschodnich, zob. Т. Барсовъ, op. cit., s. 23.

²⁷ T. M. Trajdos, op. cit., s. 126. Więcej na temat „prawa podawania”: K. Chodynicki, *T. z. prawo „podawania” w Cerkwi prawosławnej na ziemiach Rzeczypospolitej w XV i XVI w.*, „Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, nr 2-4 (1931), Poznań 1932, s. 44-48.

²⁸ ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 296.

²⁹ Ibidem, kol. 408 (pod r. 1190).

³⁰ Ibidem, t. 2, *Ипатьевская Летопись*, Москва 1962, kol. 666 (pod r. 1190).

³¹ Ibidem, t. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 414 (pod r. 1198).

³² Ibidem, kol. 438 (pod r. 1214).

³³ Ibidem, kol. 438 (pod r. 1214).

³⁴ Ibidem, kol. 456 (pod r. 1231).

³⁵ „[...] не избраша сего людье земли нашѣѣ” (pod r. 1183). ПСРЛ, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, kol. 629. Z tego zapisu kronikarskiego widać również, iż w procesie wyboru biskupów ruskich oprócz książąt, których zdanie było bez wątpienia decydujące, brał także udział prosty lud.

w Rostowie został pobożny igumen Łukasz z klasztoru św. Spasa w Berestowie. Choć początkowo metropolita nie chciał zgodzić się na tę kandydaturę, to jednak uległ presji Wsiewołoda i Światosława, gdyż, jak zaznaczył kronikarz: „nie jest czynem godnym ubiegać się o godność biskupią za pieniądze, jego zaś zawezwał Bóg i święta Bogurodzica, zapragnął księżę i ludzie”³⁶.

Zdarzały się jednak wyjątki od wspomnianej praktyki. W Nowogrodzie władzę księżęcą zastępowała wola wiecu, w skład którego wchodził księżę, kryłos, ihumeni, miejscowe duchowieństwo, w tym zakonne oraz lud. Wiec nowogrodzki w 1157 roku ciągnąc losy wybrał na biskupstwo Arkadiusza (1157-1165)³⁷, zaś w 1186 roku, po śmierci arcybiskupa Eliasza, postawił na katedrę nowogrodzką Gabriela (1186-1193). W 1193 roku mieszkańcy Nowogrodu wraz z księciem Jarosławem, ihumenami, duchowieństwem z soboru św. Zofii, poprzez ciągnięcie losów przez ślepcę (na trzech losach były umieszczone imiona następujących kandydatów: Mitrofan, Martyrian oraz niejaki Gri(e)czin; za tajemniczym imieniem kryje się bądź narodowość kandydata – Grek, bądź było to zniekształcone imię Grzegorz) umieszczonych na ołtarzu w soborze św. Zofii, wybrali Martyriana (1193-1199) na biskupa Nowogrodu. Taka sama procedura była stosowana w 1229 roku podczas wyboru Spirydona (1229-1249)³⁸. Po dokonanej elekcji mieszkańcy Nowogrodu powierzali nowo obranemu hierarsze kierowanie eparchią i równocześnie zwracali się do metropolity o udzielenie mu chirotonii. Niejednokrotnie zdarzało się, że okres pomiędzy wyborem a udzieleniem święceń biskupich trwał kilka lat³⁹.

Wybór metropolity z kolei, w myśl prawa kanonicznego, należał do soboru biskupów, ale aż do drugiej połowy XV wieku nie było w tej kwestii jednolitej praktyki⁴⁰. Kluczową rolę odgrywał tu patriarcha konstantynopolitański, który niejednokrotnie bez konsultacji z miejscowymi czynnikami, wybierał, udzielał święceń i przysyłał na Ruś metropolitów Greków. W ruskich latopisach taki sposób obioru metropolity najczęściej opisywany jest zdawkowym stwierdzeniem: „przyszedł (przyjechał) metropolita” – „приде (приѣха) митрополитъ” np. Jan III (1090-1091), Nicefor I (1104-1122), Nikita (1122-1126), Michał I (1131-1147), Konstanty I (1156-1159), Teodor (1161-1163), Jan IV (1164-1166), Konstantyn II (1167-1170), Józef (1236-1242), Focjusz (1408-1415; 1419-1431). Wybrani i wyświęceni przez patriarchę Konstantynopola metropolici otrzymywali zwykle zgodę władzy księżęcej oraz byli uznawani przez miejscową hierarchię. Czasami zdarzało się, że metropolici byli wybierani przez miejscowy sobór biskupów lub wyznaczani przez władców, lecz w celu uzyskania sakry biskupiej i potwierdzenia elekcji udawali się do Konstantynopola. Do XV wieku

³⁶ „[...] нѣ[сть] бо достоинно наскакати на с[вя]тительскыи чинъ на мзѣдѣ, но югоже Б[ог]ъ позоветь и с[вя]таа Б[огороди]ца, князь въсхочеть и людье (pod r. 1185). ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 391.

³⁷ W I. *Latopisie nowogrodzkim* podana jest błędna data – 1156 r. *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] ПСРЛ, т. 3, s. 29-30.

³⁸ *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] ПСРЛ, т. 3, s. 68; ПСРЛ, т. 43, *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского*, s. 76, 87.

³⁹ Макарий (Булгаков), op. cit., t. 2, s. 398-400; П. И. Тихомировъ, op. cit., s. 70-76, 103-113, 125-130.

⁴⁰ L. Bienkowski, op. cit., s. 789.

można wskazać cztery przypadki wyboru metropolitów, podczas których pominięto prerogatywy patriarchy konstantynopolińskiego.

Pierwszy raz miało to miejsce w XI wieku. W 1051 roku książę kijowski Jarosław Mądry (1019-1054) zwołał do Kijowa sobór biskupów w celu powołania na katedrę metropolitalną Hilariona, prezbitera cerkwi Świętych Apostołów w Berestowie⁴¹.

Po raz drugi doszło do wyniesienia na metropolię kijowską Rusina bez zatwierdzenia przez patriarchat konstantynopoliński w pierwszej połowie XII wieku. W 1147 roku wielki książę Izaśław Mścislawicz (†1154) zwołał sobór ruskich biskupów do Kijowa, który powołał na osieroconą metropolitalną katedrę kijowską⁴² Klimenta Rusina (1147-1155), zwanego również Smolatyczem⁴³. Być może trzeci raz doszło do ustanowienia biskupa przez sobór biskupów Cerkwi ruskiej z pominięciem prerogatyw patriarchy konstantynopolińskiego na początku XIII wieku 6 stycznia 1224 roku powołany został na katedrę metropolitalną Cyryl Grek⁴⁴.

⁴¹ Hilarion, z pochodzenia Rusin, jak informuje *Powieść doroczna*, był to „maj zacyjny, uczony w księgach i postów przestrzegający”. Przyszły metropolita chodził do lasu nad brzeg Dniepru, gdzie na wzgórzu wykopał sobie małą pieczarę i tam modlił się w samotności. Później w tym miejscu, za sprawą powracającego z Athosu mnicha Antoniego, powstał monaster Pieczerski. Nestor, *Powieść minionych lat*, tł. F. Sielicki, Kraków 1968, s. 323-326. Więcej na temat kijowskiego soboru z 1051 r. i powołania na katedrę metropolitalną Hilariona: A. B. Карташев, *Очерки по истории Русской Церкви*, t. 1, Париж 1959, s. 168-170; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968, s. 131-151; Макарий (Булгаков), *op. cit.*, s. 130, szczególnie przypis 10 (s. 459); М. Д. Приселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.*, „Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета”, ч. СХVI, Санкт-Петербург 1913, s. 92 i nn.

⁴² Katedra kijowska prakowała, gdyż już dwa lata wcześniej, w 1145 r. metropolita Michał I Grek (1128-1147) z nieznaną dokładnie przyczyną wyjechał do Konstantynopola („В лѣт(о) 6653. [...] и митрополитъ Михаилъ [иде] Ц(а)ригороду”. ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 312). E. Gołubiński, metropolita Makarij (Bułgakow) oraz inni wysuwają przypuszczenie (choć Gołubinskij uznaje to za mało prawdopodobne), iż Michał I Grek opuścił Kijów z powodu zamętu, jaki powstał w wyniku walk między ruskimi książętami (E. Голубинский, *op. cit.*, s. 300-301; Макарий (Булгаков), *op. cit.*, s. 495, przypis 1). Nie wiadomo również, czy metropolita Michał zmarł w Konstantynopolu czy też w Kijowie, jak podaje W. Tatischezew powołując się na kronikarskie świadectwo: „6655 (1147) [...] В том же году умер в Киеве Михаил митрополит”. В. Н. Татищев, *История Россійская*, т. 2, Москва 2003, s. 206.

⁴³ Przezwiśko Smolatycz wywodziło się bądź od miejscowości, z której pochodził, czyli Smoleńska (choć Tatischezew utrzymywał, iż pochodził on z Kijowa. В. Н. Татищев, *op. cit.*, s. 207), bądź to z powodu przebywania w monasterze w Zarubiu, niedaleko Smoleńska. Макарий (Булгаков), *op. cit.*, s. 495 (przypis 2), por. A. B. Карташев, *op. cit.*, s. 171-172. Więcej o soborze z 1147 r. i objęciu katedry meropolitalnej przez Klimenta: ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 315; ПСРЛ, т. 2, *Ипатьевская Летопись*, Москва 1962, kol. 340; В. Н. Татищев, *op. cit.*, s. 206-207, 299-300; E. Голубинский, *op. cit.*, s. 300-315; Макарий (Булгаков), *op. cit.*, s. 289-292.

⁴⁴ W *Latopisie lawrentiewskim* pod r. 1224 r. znajduje się zapis: „ustanowiony został metropolitą błogosławiony Cyryl Grek w świętej Zofii w Kijowie, 6 (dnia) miesiąca stycznia, w (dzień) święta Objawienia Pańskiego” („поставленъ быс(тъ) митрополитомъ въ с(вя)той Софѣ въ Кыевъ бл(а)ж(ен)ныи Кирилъ Гръчинь, м(ѣ)с(я)ца генвар(я) въ 6, въ праздник(ъ) Богоявления”. ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 447). Na jego podstawie można przyjąć, iż zebrał się w Kijowie wspomniany już sobór biskupów ruskich i powołał na metropolitalną katedrę nie Rusina, a Greka (sic!). Taką interpretację zapisu sugeruje użyte w nim sformułowanie: „поставленъ быс(тъ)”. Jest ono o tyle ważne, iż w przypadku innych metropolitów Greków w *latopisach* zawsze pojawia się wyrażenie: „приде”, i żadna ruska kronika nie informowała o przyjeździe któregoś z nich z taką dokładnością. Trudno jest jednak jednoznacznie stwierdzić, czy ta interpretacja jest słuszna, czy też nie, lecz z całą pewnością na jej niekorzyść przemawia pierwszy *Latopis nowogrodzki*, gdzie pod r. 1233 zapisano: „w tym roku umarł błogosławiony metropolita całej Rusi kijowskiej imieniem Cyryl; z pochodzenia był Grekiem, który sprowadzony został („приведень”) z Nicei” („Томъ же лѣтѣ прѣставися блаженны митрополитъ всѣя Руси Кыевскыи, именемъ

Kolejny raz praktyka wyboru metropolitów na Rusi, w której patriarcha konstantynopolitański odgrywał decydującą rolę, została złamana na początku XV wieku. Przyczyny natury politycznej i kościelnej skłoniły wielkiego księcia litewskiego Witolda i biskupów litewskich do samodzielnego ustanowienia nowego metropolity dla biskupstw litewskich. W tym celu Witold w 1414 roku zwołał sobór ruskich władcyków w składzie: Izaak – biskup czernihowski, Teodozy – biskup połocki, Dionizy – biskup łucki, Harasim – biskup włodzimierski, Jan – biskup halicki, Sebastian – biskup smoleński, Charyton – biskup chełmski, Paweł – biskup czerwieński, Eutymsz – biskup Turowski, którzy pod wpływem nacisków wielkiego księcia złożyli zażalenie na działalność metropolity Focjusza (1408-1415), oskarżając go o brak dbałości o biskupstwa litewskie i ruskie, zaniedbywanie wiernych znajdujących się w granicach Litwy oraz wywożenie wszelkich kosztowności do Moskwy. Wyrazili również pragnienie ustanowienia nowego metropolity⁴⁵. Witold, zgodnie z wolą litewskich władcyków, usunął namiestnika metropolity, a zarządzanie metropolią powierzył swoim urzędnikom⁴⁶. Wizytujący w tym czasie Litwę metropolita Focjusz został przez Witolda „ograbiony” z kosztowności, które wywoził do Moskwy i wypędzony⁴⁷. Wielki książę, popierany przez Władysława Jagiełłę, pragnął w ten sposób utworzyć odrębną litewską metropolię kijowską zawierającą się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁸. Witold w imieniu książąt i bojarów zażądał równocześnie od patriarchy Konstantynopola ustanowienia dla Kijowa i całej Litwy nowego metropolity, Grzegorza Camblaka⁴⁹. Poselstwo, które udało się do Konstantynopola, nie otrzymało pozytywnej odpowiedzi, toteż Witold jesienią 1414 roku ponownie zwołał sobór, na który przybyli biskupi, archimandryci, ihumeni, kniaziowie i bojarzy. Sobór ten dokonał formalnego wyboru Bułgara Grzegorza Camblaka na metropolitę. Witold, pragnąc porozumienia z patriarchą konstantynopolitańskim w sprawie wyboru nowego zwierzchnika Cerkwi ruskiej, wyprawił kolejny raz poselstwo na czele z Camblakiem do Konstantynopola⁵⁰. Ponowna odmowa doprowadziła do zwołania w 1415 roku soboru w Nowogródku Litewskim. 15 listopada 1415 roku sobór, którego uczestnikami

Кюриль; родомъ Гръцинь бѣ, приведенъ бысть изъ Никѣя”. *Новгородская первая Летопись старшего извода*, [в:] ПСРЛ, т. 3, s. 72.

⁴⁵ ПСРЛ, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись*, Москва 1965, s. 223-224; А. И. Яцимирский, *Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности*, Санкт-Петербург 1904, s. 176.

⁴⁶ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, repr. Białystok 2005, s. 37.

⁴⁷ *Новгородская первая Летопись младшего извода*, [в:] ПСРЛ, т. 3, s. 404 (pod r. 1414).

⁴⁸ T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak (bułgarscy duchowni prawosławni) a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i w pierwszej ćwierci XV w.*, „Balanica Posnaniensia. Acta et studia”, t. II, Poznań 1985, s. 224.

⁴⁹ Grzegorz Camblak był prawdopodobnie bratankiem zmarłego metropolity Cypriana (1377-1406), wybitnym kaznodzieją cerkiewnym, ihumenem serbskiego monasteru Visoki Dečani w Kosmecie oraz prezbiterem cerkwi suczawskiej w Mołdawii, przebywającym na Litwie od 1406 r. K. Мечев, *Григорий Цамблак*, София 1969, s. 15-18; А. А. Турилов, *Григорий Цамблак*, [в:] *Православная энциклопедия*, т. XII: *Гомельская и Жлобинская Епархия – Григорий Пакуриан*, Москва 2006, s. 584-585; Ю. К. Бегунов, *Творческое наследие Григория Цамблака*, Велико Търново 2005.

⁵⁰ ПСРЛ, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 224-225; А. И. Яцимирский, op. cit., s. 177-178.

byli Teodozy Połocki, Izaak Czernihowski, Dionizy Łucki, Harasim Włodzimierski, Gelazy Przemyski, Sebastian Smoleński, Charyton Chełmski, Eutymiusz Turowski pod przewodnictwem Witolda dokonał wyboru i wyświęcenia Grzegorza Cambłaka na metropolię litewskiego i kijowskiego⁵¹. W soborze prócz biskupów uczestniczyli również archimandryci, ihumeni, zakonnicy, duchowieństwo parafialne oraz kniazio- wie i bojarzy. W wydanym akcie soborowym biskupi litewscy poinformowali o do- konaniu wyboru nowego metropolity i usprawiedliwiali swoje działania powołując się na zapisy prawa kanonicznego i zwyczaje, jakie panowały wówczas w Kościele prawosławnym na Rusi (wyniesienie na tron metropolitalny Klimenta Rusina za cza- sów Izasława Mścisławicza) i w innych krajach (m. in. Bułgarii i Serbii). Odrzucali ewentualne zarzuty odstęstwa od wiary, gdyż, jak podkreślali, postępowali zgodnie z ustawami Kościoła.

Sobór w Nowogródku dokonał zatem podziału metropolii kijowskiej na dwie – kijowską i moskiewską. Powołał do życia metropolię litewsko-ruską, nieza- leżną od metropolity moskiewskiego. Focjusz w proteście przeciwko zaistniałej sy- tuacji rozesłał list bogaty w liczne cytaty z Pisma Świętego i prawa kanonicznego, w którym zarzucał biskupom litewskim bezprawne wyniesienie Grzegorza Cambłaka do godności metropolity litewskiego i kijowskiego⁵². Na skutek jego oskarżeń wszel- kie próby uzyskania sankcji patriarchatu konstantynopolińskiego nie powiodły się, a sam Grzegorz na soborze konstantynopolińskim został wyłączony ze społeczności prawosławnej i wyklęty (отлучение и проклятие)⁵³.

Decyzje podjęte w Nowogródku stworzyły podwaliny niezależnej struktury orga- nizacyjnej Kościoła wschodniego w państwie polsko-litewskim. Odtąd władzy me- tropolity Grzegorza mieli podlegać wszyscy prawosławni znajdujący się w granicach państwa Jagiellonów.

Sobór w Nowogródku Litewskim oprócz znaczenia polityczno-kościelnego ode- grał również istotną rolę w kształtowaniu ustroju Kościoła prawosławnego w państwie

⁵¹ Akt soborowy biskupów litewskich dotyczący wyboru Cambłaka w: *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, т. I (1340-1506), Санкт-Петербургъ 1846 (da- lej: АЗР), № 24, s. 33-35, przedruk: РИБ, т. VI, ч. 1, № 38, kol. 309-314. Zob. także А. И. Яцимирский, op. cit., s. 180; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 38-40, T. M. Trajdos, *Metropolici kijowscy...*, s. 224. Według I. Daniłowicza oraz *Latopisu nikonowskiego* sobór w Nowogródku odbył się w 1416 r. (jest to błędna data) i nie uczestniczył w nim biskup przemyski Gelazy. Ponadto u Daniłowicza biskup włodzimierski (wołyński) nosi imię Hieronim. Z kolei *Latopis nikonowski* wśród dziesięciu uczestniczących w soborze hierarchów wymienia również Jana Halickiego i Pawła Czerwieńskiego. I. Daniłowicz, *Skarbiec dyplomów papieżkich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi litewskiej i ościennych krajów*, t. II, Wilno 1862, nr 1178, s. 44-45; ПСРЛ, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 226-227. Por. *Latopisiec Litwy i Kronika Ruska*, wyd. I. Daniłowicz, Wilno 1827 (dalej: *Latopis Daniłowicza*), s. 238 – wymienia on jedynie 5 hierarchów: Teodozego – biskupa połockiego, Izaaka – czernihowskiego, Dionizego – łuckiego, Charytona (Charatona) – włodzimierskiego, Eutymiusza (Jewchimeja) – turowskiego.

⁵² Pismo okólne datowane na 1415-1416 r. РИБ, т. VI, ч. 1, № 39, kol. 315-356.

⁵³ 1416 г. Грамота константинопольскаго патриарха Иосифа II къ митрополиту Фотию о Григории Цам- блаке, [в:] РИБ, т. VI, № 40, kol. 359-360. W piśmie okólnym (datowanym na 1415-1416 r.) rozesłanym przez Focjusza znajduje się informacja, że Cambłak został najprawdopodobniej już wcześniej nie tylko wyklęty, lecz również pozbawiony godności kapłańskiej przez patriarchę Eutymiusza II (1410-1416). РИБ, т. VI, ч. 1, № 39, kol. 330. Por. *Latopis Daniłowicza...*, s. 241-242; И. Яцимирский, op. cit., s. 180-181.

polsko-litewskim i późniejszej Rzeczypospolitej. Stał się wydarzeniem niezwykle istotnym w rozwoju idei *soborowości* w zachodnio-ruskiej Cerkwi prawosławnej. Od tego momentu zaczęły systematycznie (wcześniej rzadko) brać udział w soborach metropolitalnych, oprócz biskupów również inne osoby stanu duchownego, przede wszystkim archimandryci i ihumeni ważniejszych monasterów, a także osoby świeckie (kniaziowie, wielmożowie, bojarzy). Wzrosła ponadto rola soborów, a ich kompetencje uległy rozszerzeniu⁵⁴. Obsadzanie katedry metropolitalnej na ziemiach Litwy i Korony było już dokonywane przede wszystkim na soborze biskupów, choć należy zaznaczyć, iż w późniejszym okresie decydujące znaczenie miała wola króla, „zwierzchniego podawcy”⁵⁵. Od 1480 roku pojawiła się przejściowo praktyka wybierania metropolitów na polecenie króla przez sobór biskupów przy współudziale osób świeckich⁵⁶. W ten sposób zostali wybrani trzej kolejni metropolici: Symeon (1480-1488), Jonasz (1489-1494) oraz Makary (1495-1497)⁵⁷, którzy po swoim wyborze lub wręcz po udzieleniu im święceń (tak jak w przypadku Makarego) zwracali się do patriarchy konstantynopolitańskiego o błogosławieństwo, które otrzymywali bez większych problemów⁵⁸. Rola patriarchy Konstantynopola w procesie obsadzania katedry metropolitalnej w Kijowie sprowadzała się zatem do czysto formalnego zatwierdzania kandydatów. Sytuacja taka była też wynikiem pozycji patriarchy. Po upadku Konstantynopola jego możliwości oddziaływania na prowincje cerkiewne znajdujące się poza granicami Turcji znacznie zmalały.

Należy jednak zauważyć, iż od końca XV wieku udział soboru biskupów w wyborze metropolity został bardzo ograniczony na rzecz czynnika świeckiego. O takiej tendencji świadczy chociażby fakt, iż w 1498 roku wielki książę Aleksander Jagiellończyk nie zasięgając opinii soboru „dał” (dadê) (sic!) metropolię kijowską i całej Rusi Józefowi Bułharynowiczowi, biskupowi smoleńskiemu⁵⁹. W XVI wieku decydujące znaczenie w obsadzaniu katedry metropolitalnej miała już wola władcy.

Sobory dyscyplinarne i teologiczne (sądowe)

W Wielkim Księstwie Litewskim oraz na ziemiach ruskich odbywały się również sobory dyscyplinarne, czyli sobory zajmujące się sprawami sądowymi. Źródła nie-

⁵⁴ Zaikyn wysuwa przypuszczenie, iż na taki stan rzeczy istotny wpływ miał łaciński Zachód z panującymi tam ideami koncyliaryzmu. В. Закинъ, *Участие светского элемента въ церковномъ управленіи, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополіи въ XVI и XVII вѣкахъ*, Warszawa 1930, s. 106-108.

⁵⁵ Król posiadał tzw. *prawo podawania*, które dawało mu w praktyce możliwość nieograniczonego decydowania o obsadzie tronu metropolitalnego. Więcej na temat *prawa podawania*, które w języku potocznym i w licznych dokumentach nie posiadających charakteru kanonicznego oznaczało prawo patronatu, czyli prawo prezenty na urzędy kościelne przez osoby świeckie, patrz: K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 40-41, 109-120; idem, *T. z. prawo „podawania”...*, s. 44-48.

⁵⁶ L. Bienkowski, op. cit., s. 790.

⁵⁷ W soborze elekcyjnym archimandryty monasteru św. Trójcy w Wilnie – Makarego, zwanego „Czortem”, uczestniczyli następujący biskupi: Wasjan – włodziimerski, Łukasz – połocki, Wasjan – Turowski, Jonasz – łucki.

⁵⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. V: *Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків*, Київ 1994, s. 411-413.

⁵⁹ *Супрасльська рукопись, содержачая Новгородскую и Киевскую сокращенныя летописи*, Москва 1836, s. 146; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 70-72; М. Грушевський, op. cit., s. 413-414.

wiele o nich mówią, lecz w latopisach można odnaleźć kilka przykładów, które mogą rzucić nieco światła na tego rodzaju sobory.

Sobory dyscyplinarne ściśle związane były z sądownictwem kościelnym na Rusi. Źródłem prawa dla sądów cerkiewnych były przede wszystkim kodeksy bizantyjskie, tj. *Nomokanon* Jana Scholastyka, *Nomokanon XIV tytułów* (w redakcji „przedfocjańskiej”, bez decyzji kanonicznych dwóch soborów konstantynopolizańskich dotyczących tzw. „schizmy focjańskiej”) oraz *Nomokanon Sawy Serbskiego* (używany na Rusi od XIII w.). Posługiwano się również *kormczą* w dwóch redakcjach: rizańską (serbską) i sofijską (ruską), a od XIV wieku do użytku weszły zbiory praw zwane *Mierila prawiednyje* („Мерила праведные” – pod względem treści były one skróconą wersją *kormczej* redakcji sofijskiej). Wykorzystywano również kanoniczne zbiory praw pochodzenia greckiego, takie jak pokutny *Nomokanon* autorstwa Jana Postnika (582-596) zawierający przepisy prawne dla spowiedników, dotyczące pokuty (епитимии) oraz *Syntagma* Mateusza Blastaresa⁶⁰. Na uwagę zasługują także przysyłane na Ruś liczne postanowienia i dekrety patriarchów konstantynopolizańskich oraz soboru patriarchalnego dotyczące m. in. odłączenia od Cerkwi niektórych ruskich kniaziów, zawieszenia w pełnieniu posługi łuckiego biskupa Jana⁶¹, list patriarchy Germana II kierowany do metropolity Cyryla I (1228 r.) w sprawie nieudzielania święceń kapłańskich ludziom służebnym (рабом) oraz nietykalności majątków i sądów cerkiewnych⁶².

Zakres kompetencji trybunałów cerkiewnych określały również zbiory praw czysto ruskiego pochodzenia. Przede wszystkim wymienić należy tzw. *Statuty Włodzimierza I i Jarosława Mądrego*. Oprócz nich źródłem prawa dla sądów cerkiewnych były dekrety udzielnych i wielkich książąt⁶³, np. przywilej księcia smoleńskiego Roścysława dla nowo założonego biskupstwa w Smoleńsku⁶⁴, przywileje wielkiego księcia litewskiego Aleksandra dotyczące nieingerowania osób świeckich w sprawy kościelne, m. in. niezależności sądów i nietykalności majątków cerkiewnych⁶⁵. W okresie najazdu mongolskiego na Ruś uprawnienia sądownicze Cerkwi definiowały *jarłyki* chanów⁶⁶.

Do kompetencji sądów kościelnych (biskupich) już w XII wieku należały przede wszystkim sprawy dotyczące: 1) małżeństwa (tzn. wielożeństwo, małżeństwa

⁶⁰ Николай (Ярушевич), *Церковный суд в России до издания Соборного Уложения Алексея Михайловича (1649)*, „Исторический Вестник”, 2002, № 1 (16), <www.vob.ru/public/bishop/istor_vest/2002/1_16/1.htm>, (dostęp: 06.06.2008).

⁶¹ РИБ, т. VI, ч. 1, № 39, kol. 261-264.

⁶² Ibidem, № 5, kol. 79-84.

⁶³ Николай (Ярушевич), op. cit.

⁶⁴ *Уставные грамоты князя Ростислава Смоленского*, [в:] *Памятники русского права*, вып. 2: *Памятники права феодально-раздробленной Руси XII-XV вв.*, сост. А. А. Зимин, Москва 1953, s. 39-42.

⁶⁵ АЗР, т. I, № 118 (1494 r.), s. 143-144; № 166 (1499 r.), s. 189-192. W 1511 r. król Zygmunt I Stary (1506-1548) potwierdził przywileje dotyczące nietykalności majątków i dochodów kościelnych oraz niezależności sądów cerkiewnych udzielone przez swoich poprzedników. АЗР, т. II (1506-1544), Санкт-Петербург 1848, № 65, s. 81-83.

⁶⁶ *Jarłyk* – pismo dyplomatyczne (pisemny przywilej) władców mongolskich wyliczający obowiązki i przywileje książąt ruskich oraz metropolitów. Więcej na temat jarłyków nadawanych ruskim metropolitom: М. Д. Приселков, *Ханские ярлыки русским митрополитам*, Санкт-Петербург 1916.

w niedozwolonym stopniu pokrewieństwa, rozwód), 2) czary (tzw. зелья), w tym czary przy użyciu ziół, 3) *duszegubstwa* (душегубства), tzn. spędzanie płodu, jak i dopuszczenie do śmierci dziecka nieochrzczonego, 4) bójkę pomiędzy kobietami (żonami)⁶⁷. Podlegali ich jurysdykcji tzw. ludzie kościelni⁶⁸ – kler biały, ihumeni, mnisi, klerycy, rodziny duchownych (żony oraz dzieci księży, które mieszkaly wraz z ojcem), ludzie świeccy na służbie Kościoła, a ponadto pozostający pod jego opieką *personae miserabilis* (czyli ludzie pozbawieni środków do życia na skutek fizycznej ułomności) oraz *proszczeniicy* (прошеницы)⁶⁹ i tzw. ludzie *zaduszni* (зaduшные люди)⁷⁰. Sądom kościelnym (biskupim) podlegali również świeccy, którzy popełnili przestępstwa przeciw wierze (bałwochwalstwo, herezja, schizma (раскол), czary, itd.), przeciwko moralności (różnego rodzaju cielesna nieczystość w sprawach małżeńskich, np. rozwiązłość, związki nieusankcjonowane małżeństwem), przeciwko naturalnym stosunkom rodzice-dzieci (wykroczenia dzieci przeciwko rodzicom, przemoc rodziców wobec dzieci, zmuszanie dzieci do przyjęcia postrzyżyn zakonnych, małżeństwo z przymusu), wykroczenia przeciwko prawu do dziedziczenia (niewypełnienie testamentu, podział majątku po śmierci właściciela)⁷¹. W przypadku konfliktu pomiędzy tzw. ludźmi kościelnymi z osobami nie podlegającymi kościelnej jurysdykcji sądowej proces sądowy prowadzony był przez „wspólny sąd” (опчий суд) składający się z przedstawicieli kniazia i biskupa⁷².

Liczba spraw, które podlegały jurysdykcji sądu biskupiego z biegiem czasu zwiększała się, toteż wkrótce biskupom zaczęli pomagać świeccy urzędnicy. Zajmowali się oni sprawami wykraczającymi poza kategorię spraw duchowych.

Sądom kościelnym podlegali również biskupi, lecz wszelkie wykroczenia hierarchów, zgodnie z *Kanonem Apostolskim* 34. i 74., kan. 9. soboru antiocheńskiego oraz kan. 12. soboru kartagińskiego były rozpatrywane nie jednoosobowo⁷³, a przez sobór

⁶⁷ *Уставные грамоты князя Ростислава Смоленского*, № 6, [в:] *Памятники русского права*, вып. 2, s. 41; A. Poppe, op. cit., s. 211-212; E. Голубинский, op. cit., s. 411-412.

⁶⁸ Szczegółowy katalog „ludzi kościelnych” można znaleźć [w:] *Устав князя Владимира Святославича. Первая редакция (по списку Исторического Музея XV в.)*, № 8, [в:] *Памятники русского права*, вып. 1: *Памятники права Киевского государства X-XII вв.*, сост. А. А. Зимин, Москва 1952, s. 238.

⁶⁹ *Proszczeniicy*, jak można sądzić, nie byli ludźmi, którym odpuszczone zostały grzechy i cudownie uleczyli się z choroby, lecz osobami, którym z pobudek religijnych „przebaczone” przewinienia i poddano nadzorowi kościelnemu. Byli to bardzo często ludzie, którzy popełnili przestępstwo bądź zadłużyli się, a nie mogąc spłacić zobowiązań tracili „wolność” i stawali się poddany. Otrzymując przebaczenie otrzymywali na powrót „wolność” i z poddanych stawali się feudalnie uzależnionymi chłopami pracującymi na ziemiach cerkiewnych. Я. Н. Шапов, *Церковная юрисдикция и отражение в ней феодальной собственности Церкви в XI-XII вв.*, [в:] А. П. Новосельцев, *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1965, s. 344-345.

⁷⁰ Ludzie *zaduszni* to poddani, którzy otrzymali wolność, lecz na skutek decyzji własnej (uwolnieni na mocy testamentu poddani w poszukiwaniu ochrony i protekcji zwracali się ku Cerkwi, która czyniła z nich ludzi zależnych, pracujących w dobrach cerkiewnych) albo osoby nadającej wolność, trafiali pod dziedziczną zależność od Cerkwi. Я. Н. Шапов, op. cit., s. 344.

⁷¹ Н. Каптеревъ, *Светские архиерейские чиновники в древней Руси*, Москва 1874, s. 44.

⁷² *Устав князя Владимира Святославича. Вторая редакция (по Толстовскому списку)*, № 8, [в:] *Памятники русского права*, вып. 1, s. 242; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III: *До року 1340*, Київ 1993, s. 289.

⁷³ W przypadku spraw sądowych dotyczących duchowieństwa świeckiego, mnichów bądź też osób świeckich podlegających kościelnemu immunitetowi sądowemu proces mógł być prowadzony, jak można sądzić z informacji

biskupów. Tak uważał m. in. Gołubiński, który w *Historii rosyjskiej Cerkwi* pisał: „sądzić samych biskupów, oni [tj. metropolici – A. M.] powinni nie inaczej jak soborowo, tj. z soborem pozostałych biskupów swojej diecezji”⁷⁴. Metropolita Makary (Bułgakow) był jednak zdania, iż na Rusi biskupi sądzeni byli zarówno kolegalnie, jak i jednoosobowo przez metropolitę⁷⁵. W łatopisach można odnaleźć kilka wzmianek o soborach dyscyplinarnych, na których osądzeni zostali eparchowie.

Pierwszy raz tego rodzaju przypadek miał miejsce w 1055 roku, kiedy to biskup nowogrodzki Łukasz Żydiata (1035-1059) został oczerniony przez swego poddanego, Dudika (Dudka), oraz jego przyjaciół, Demiana i Kosmę. Oszczerstwa zmusiły Łukasza Żydiatę do udania się do Kijowa na sąd metropolitalny. Sobór dyscyplinarny (sąd) na czele z metropolitą Efresem (1054-1061) skazał go na trzy lata więzienia. Ostatecznie Łukasz Żydiata został niewinny, a kara dosięgła oszczerców⁷⁶.

Drugi przypadek, który również jedynie nieco poszerza wiadomości o soborach dyscyplinarnych na Rusi, miał miejsce w XII wieku. W 1156 roku książę Andrzej Bogolubski (ok. 1110-1174), pragnąc usunąć z katedry rostowskiej biskupa Nestora, wysłał go do Kijowa do sądu, który miał zająć się ciężącymi na nim zarzutami. Według *Latopisu nikonowskiego* był oskarżony przez wiernych ze swojej diecezji („отъ своихъ домашнихъ оклеветанъ бысть”)⁷⁷, chociaż nie w pełni wiarygodny *List wielkiego patriarchy Łukasza* [Chryzobergesa] do *Andrzeja Bogolubskiego, Wielkiego Księcia Rostowskiego i Suzdalskiego, syna Jerzego Dołgorukiego, wnuka Włodzimierza w sprawie Nestora, biskupa Rostowskiego i Suzdalskiego* wskazuje, iż osobą stawiającą zarzuty Nestorowi był sam Andrzej Bogolubski⁷⁸, a wierni z diecezji rostowskiej mogli

zawartej w *Statucie Włodzimierza* (drugiej redakcji) oraz w przywileju ks. smoleńskiego Rościława, jednoosobowo przez biskupa – „митрополит или епископ ведет между ими [„ludźmi cerkiewnymi” – A. M.] суд, или обиди, или котора, или задница” (*Устав князя Владимира Святославича. Вторая редакция (по Толстовскому списку)*), № 8, [в:] *Памятники русского права*, вып. 1, s. 242) oraz „А теж епископих не судити никому же, судит их сам епископ” (*Уставные грамоты князя Ростислава Смоленского*, № 6, [в:] *Памятники русского права*, вып. 2, s. 41). Na niekorzyść takiej interpretacji przemawia jednak *Statut Włodzimierza (pierwszej redakcji)*: „Аще их [люди церковные – osoby podlegające jurysdykcji kościelnej – A. M.] кто внидетъ в вину, судити тех митрополиту и епископомъ опроче мирян (*Устав князя Владимира Святославича. Первая редакция (по списку Исторического Музея XV в.)*), № 9, [в:] *Памятники русского права*, вып. 1, s. 238) oraz kan. 12 soboru kartagińskiego (419 r.), który wyraźnie mówi, iż o ile biskupa powinno sądzić co najmniej dwunastu hierarchów, **to księdza – szczęściu, zaś diakona – trzech. Ze względu na duże odległości pomiędzy katedrami biskupimi i trudności komunikacyjne** można wątpić, aby ten kanon był na Rusi w pełni respektowany.

⁷⁴ Е. Голубинский, op. cit., s. 275-276.

⁷⁵ Макарий (Булгаков), op. cit., t. 3: *История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240-1589)*, отд. 1: *Состояние Русской Церкви от митрополита Кирилла II до митрополита святого Ионы, или в период монгольский (1240-1448)*, Москва 1995, s. 217.

⁷⁶ *Новгородская первая летопись младшего извода*, [в:] ПСРЛ, т. 3, s. 182-183 (pod r. 1055); ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 91 (pod r. 1055 i 1057); ПСРЛ, т. 43, *Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского...*, s. 54-55 (pod r. 1055 i 1058).

⁷⁷ ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 207, 209 (pod r. 1156 i 1157).

⁷⁸ „Темъ же убо отъгложь всяко сомнѣние и печаль, и принесеную ото врага ненависть, еже имаши на епископа своего, съложи къ сердца своего, и съ радостію и честію приими его [...]; но имѣй его яко воистину велія святителя, и отца, и учителя и пастыря, и приими его паки съ любовію и честію во свою землю.” ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 225 (pod r. 1160). P. Sokolow oraz N. N. Woronin uważają, iż *List wielkiego patriarchy Łukasza* [Chryzobergesa] do *Andrzeja Bogolubskiego*, zamieszczony w *Latopisie nikonowskim* nie mówi o biskupie rostowskim Nestorze, lecz o biskupie Leonie (Leoncjuszu), który również został usunięty

być co najwyżej świadkami. W 1157 roku proces prowadzony przez sobór biskupów⁷⁹ pod przewodnictwem metropolity Konstantyna I (1156-1159) uwolnił biskupa Nestora od oskarżeń. Według *Latopisu nikonowskiego* oszczercy, tak jak poprzednim razem, zostali ukarani (sic!)⁸⁰. W 1158 roku na katedrze rostowskiej zasiadł już nowy hierarcha Leon (Leonejusz).

Kolejny sobór dotyczący spraw sądowych odbył się prawdopodobnie w 1169 roku. W tymże roku dokonał się sąd nad biskupem rostowskim Teodorem (Fieodorcem)⁸¹. Nie ma pewności, czy hierarcha był sądzony kolegialnie, czy też był to „osobisty sąd metropolity [Konstantyna II – przyp. A. M.] nad biskupem”, jak uważa Gołubiński⁸². Być może sądzony był on na soborze pod przewodnictwem metropolity Konstantyna II (1167-1169)⁸³. Niesubordynacja wobec księcia Andrzeja Bogolubskiego (†1174) (odmowa uzyskania błogosławieństwa od metropolity kijowskiego na zajmowanie katedry rostowskiej i samowolne (?) udanie się do Konstantynopola w celu uzyskania tam sakry) oraz metropolity kijowskiego (zamknięcie wszystkich cerkwi we Włodzimie-

z katedry biskupiej przez Bogolubskiego. Imię Nestora, według Sokolowa, zostało dopisane przez kopistę w późniejszym okresie, w związku z tym dokument należałoby datować nie na 1160 r., lecz na 1168 r. П. Соколов, *Русский архиепeй из Византии и право его назначения до начала XV в.*, Киев 1913, s. 98-99, 134; Н. Н. Воронин, *Андрей Боголюбский и Лука Хрисоверз (Из истории русско-византийских отношений XII в.)*, „Византийский Временник», 1962, № 21, s. 32-33; L. K. Goetz, *Staat und Kirche in Altrussland. Kiever Periode 988-1240*, Berlin 1908, s. 175-195.

⁷⁹ Na podstawie nie w pełni wiarygodnego *Listu wielkiego patriarchy Łukasza [Chryzobergesa] do Andrzeja Bogolubskiego, Wielkiego Księcia Rostowskiego i Suzdalskiego, syna Jerzego Dołgorukiego, wnuka Włodzimierza w sprawie Nestora, biskupa Rostowskiego i Suzdalskiego* można wnosić, iż sąd nad biskupem rostowskim Nestorem przeprowadzony został przez sobór biskupów, choć jego skład nie jest znany: „Въ лето 6668 [1160 г.] [...] яко таковая на епископа твоего обиненія глаголана суть многажды въ своемъ тамо у васъ соборѣ и предъ великимъ княземъ Кіевскимъ пришедшимъ о томъ нѣкимъ мужемъ благородія твоего, и явишася тѣ всѣ вины нетверды, якоже бы епископу напастоватися и яту быти въ винахъ. И оправлень убо есть сей епископъ своимъ сборомъ своего ему суца митрополита Кіевскаго и всеа Руси, и отнудъ неподобно мы нещумемъ того священнаго собора посудити и претворити, занеже суть истязана тамо; и яко убо священнаго правила не повелѣють намъ того творити, но коемуждо епископу своимъ сборомъ отъ своего митрополита судитися повелѣвають” **огаз „потомъ отнудъ оправданъ бысть великимъ и священнымъ и божественнымъ соборомъ”**. ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 224-225.

⁸⁰ „Того же лѣта Константинъ митрополитъ Кіевскій и всеа Руси испытавъ о Нестерѣ, епископѣ Ростовскомъ, яко не по правдѣ оклеветанъ бысть отъ домашнихъ его, и повелѣ клеветарей его всѣхъ всадити въ темницу”. ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 209 (pod r. 1157). Jeżeli przyjmemy, iż *List wielkiego patriarchy Łukasza [Chryzobergesa] do Andrzeja Bogolubskiego* zamieszczony w *Latopisie nikonowskim* dotyczył biskupa rostowskiego Nestora, to należałoby uznać, że kronikarz we wpisie zamieszczonym pod r. 1157 (w *Latopisie nikonowskim*) nazwał „oszczercami” wiernych diecezji rostowskiej, którzy złożyli fałszywe świadectwo. Wielce nieprawdopodobne (a wręcz niemożliwe) wydaje się, aby metropolita kijowski mógł poddać jakiegokolwiek karze kniazia.

⁸¹ Teodor (Fieodorec) był Rusinem pochodzącym ze znamienitego rodu bojarskiego (siostrzeńcem Piotra Boryslawicza) i mnichem monasteru pieczerskiego (ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 239, pod r. 1170), bądź, jak informuje nas *List wielkiego patriarchy Łukasza [Chryzobergesa] do Andrzeja Bogolubskiego*, zamieszczony w *Latopisie nikonowskim*, Grekiem, siostrzeńcem biskupa smoleńskiego Manuela (ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 225, pod r. 1160). Według Tatiszczewa był on iumenem suzdalskim. (В. Н. Татищев, *op. cit.*, s. 341, pod r. 1168).

⁸² Е. Голубинский, *op. cit.*, s. 294, przypis 1.

⁸³ Wzmianka zamieszczona u Tatiszczewa wyraźnie wskazuje, iż sąd nad Teodorem (Fieodorcem) odbył się na soborze, choć autor nie podaje jego składu: „И прокляли его собором, а книги, писанные им, на торге пред народом сожгли”. В. Н. Татищев, *op. cit.*, s. 347 (pod r. 1169).

rze), a także popełnione różnego rodzaju przestępstwa i bluźnierstwa⁸⁴ doprowadziły go przed trybunał kościelny, który wydał wyrok skazujący. Na Psiej Wyspie (położonej na Dnieprze w pobliżu Kijowa) Teodora poddano torturom (ucięto język, prawą rękę, wykłuto oczy) i stracono⁸⁵.

W 1405 roku w Turowie na Litwie odbył się sąd nad biskupem Antonim Turowskim. Latopisy nie informują jednak, czy proces sądowy odbył się podczas soboru, czy też został przeprowadzony jednoosobowo przez metropolitę. Wiemy jedynie, iż na skutek oskarżeń m. in. o kontakty z tatarskim chanem Shadi-Bekiem i współdziałanie w jego łupieskich wyprawach na Wołyń, Kijów oraz inne ruskie grody, „pozbawił go [Antoniego] metropolita Cyprian godności biskupiej”⁸⁶.

Skromnych wiadomości o soborach dotyczących spraw sądowych nie poszerzają również opisy procesów sądowych, które odbyły się poza granicami Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸⁷.

Przedstawione powyżej informacji dotyczące soborów ds. sądowych nie pozwalają na pełną prezentację składu osobowego i trybu prowadzenia procesów sądowych. Z całą pewnością można jednak stwierdzić, że sądom kościelnym podlegali nie tylko tzw. ludzie kościelni i niższe duchowieństwo, lecz również biskupi. Przewodniczącymi soborów biskupich rozpatrujących sprawy oskarżonych hierarchów zawsze byli metropolici. Z powodu braku wyraźnych i jednoznacznych świadectw sprawą otwartą pozostaje jednak kwestia czy w okresie do XV wieku zdarzały się przypadki, iż biskupi byli sądzeni jednoosobowo przez metropolitę.

Na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego odbywały się również sobory ds. teologicznych. Orzekały w przypadku kontrowersji teologicznych i dbały o czystość wiary i obrządku.

Zgodnie ze zbiorami praw ruskiego pochodzenia, m. in. *Statutami* Włodzimierza I, sądom biskupim (kościelnym) podlegały sprawy dotyczące herezji. Informacji na temat heretyków i ruchów herezyckich na Rusi jest bardzo niewiele.

Według *Latopisu nikonowskiego* w okresie przedmongolskim na Rusi pojawiło się dwóch „heretyków”, prawdopodobnie członków sekty bogomiłów⁸⁸. Pierw-

⁸⁴ Według przekazu latopisów Teodor (Fieodorec) grabił ludzi, a sprzeciwiających się poddawał strasznym męczarniom (ucinał członki, wypalał oczy, krzyżował, gotował w kotle). Wygłaszał bluźnierstwa przeciwko świętym, Bogurodzicy i Bogu. ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 355-356 (pod r. 1169); ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 239-240 (pod r. 1171); *Latopis Kijowski 1159-1198*, tł. i oprac. E. Goranin, „Slavica Wratislaviensia”, t. XL, Wrocław 1994, s. 186-187 (pod r. 1169); В. Н. Татищев, op. cit., s. 346 (pod r. 1169).

⁸⁵ ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 356 (pod r. 1169); ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 241 (pod r. 1171); В. Н. Татищев, op. cit., s. 347 (pod r. 1169); *Latopis Kijowski 1159-1198*, s. 186-187 (pod r. 1169).

⁸⁶ „[...] сня съ него Киприанъ митрополить санъ святительски”. ПСРЛ, т. 11, *Патриаршая или Никоновская летопись [...]*, s. 192; ПСРЛ, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку*, Санкт-Петербург 1859, s. 77.

⁸⁷ Zob. Макарий (Булгаков), op. cit., t. 3, s. 217-218.

⁸⁸ Bogomili – ruch religijny (sekta) w Kościele wschodnim. Zapoczątkowany został w X w. w Bułgarii, a następnie rozprzestrzenił się na obszarze Bośni, Hercegowiny i Serbii. Nazwa bogomili (bogomolcy, bogomołowie) pochodzi od imienia kapłana bułgarskiego Jeremiasza, zwanego Bogomiłem, prawdopodobnie założyciela (wraz z Janem Tzourilasem) pierwszej ich grupy. Nawiązywali do manicheizmu, głosząc dualizm ducha i materii. Odrzucali instytucję Kościoła. Negowali sakramenty, wiarę w zmartwychwstanie ciał, kult obrazów, świętowanie niedzieli,

szym z nich był mnich i skopiec Andrejan (Hadrian), którego w 1004 roku metropolita Leoncjusz kazał uwięzić za to, że „gardził prawem kościelnym, biskupami, kapłanami i mnichami”⁸⁹. Później jednak wyraził skruchę i odbył pokutę. Ponad wiek później pojawił się na Rusi kolejny heretyk, Dymitr. Negował on przepisy cerkiewne, dlatego też w 1123 r. na polecenie kniazia metropolita kijowski Nikita (1122-1126) zbadał sprawę i osądził heretyka. Został on uwięziony w miejscowości Sinielc⁹⁰.

W okresie do końca XV w. jedynym szeroko udokumentowanym soborem ds. teologicznych na Rusi był sobór, który odbył się w drugiej połowie XII w. w Kijowie i dotyczył kontrowersji na temat postu w środy i piątki. Choć w swej istocie traktował o dyscyplinie kościelnej, to jednak ze względu na spory natury teologicznej jakie wówczas wybuchły można go zaliczyć do wspomnianej kategorii soborów.

W 1168 r. wielki książę Mściśław Izasławicz⁹¹ zwołał do Kijowa sobór, który zajął się sporem dotyczącym postu w środy i piątki, czyli w tradycyjne dni postu w Cerkwi prawosławnej⁹².

Na sobór przybyło około 150 delegatów⁹³, a wśród nich biskupi (włodzimierski Teodor, czernihowski Antoni, nieznany biskup perejasławski⁹⁴, smoleński Manuel oraz nieznany z imienia biskup halicki)⁹⁵, ihumeni, duchowieństwo parafialne i zakonnicy. Uczestnicy soboru podzielili się na dwa stronnictwa. Jeden obóz tworzyli zwolennicy metropolity Konstantyna II Greka (1167-1169) opowiadający się za srogim przestrzeganiem postów w środy i piątki (m.in. biskup czernihowski Antoni oraz biskup perejasławski Antoni), zaś drugi – stronnicy ihumena klasztoru pieczerskiego Polikarpa, który, powołując się na regułę studycką⁹⁶, pozwalał swoim mnichom spożywać nabiał również w dni świąteczne poświęcone Jezusowi Chrystusowi wypadające w środy i piątki⁹⁷. Na sobór kijowski przybył Teodor (Fieodoriec)⁹⁸ przysłany przez księcia włodzimiersko-suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego i prawdopodobnie przywiózł list od niego do Mściśława Izasławicza. Według Wasilija Tatiszczewa, Andrzej Bogolubski zwrócił się do księcia ki-

małżeństwo. Nie spożywali pokarmów mięsnych. Napisać dużą liczbę utworów apokryficznych, które przedostały się na Ruś (np. *Kako Bog sotwori Adama*). *Religia*, [w:] *Encyklopedia PWN*, t. II, red. T. Gadacz, B. Milerski, Warszawa 2001, s. 165-166. Zob. E. Голубинский, op. cit., t. 1, cz. 2, Москва 2002, s. 791-793; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej 988-1237*, Warszawa 2000, s. 69-70; A. B. Карташев, op. cit., s. 479-482.

⁸⁹ ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 68; В. Н. Татищев, op. cit., s. 63.

⁹⁰ ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись...*, s. 152; В. Н. Татищев, op. cit., s. 157.

⁹¹ Mściśław Chrobry – książę włodzimiersko-wołyński w latach 1156-1170 i kijowski (1167-1169, 1170).

⁹² Więcej na temat postów na Rusi w XII w.: E. Голубинский, op. cit., t. 1, cz. 2, s. 462-480.

⁹³ В. Н. Татищев, op. cit., s. 341.

⁹⁴ Według Tatiszczewa w soborze uczestniczył biskup perejasławski Antoni. Ibidem.

⁹⁵ И. И. Малышевский, *Киевские церковные соборы*, „Труды Киевской Духовной Академии”, 1884, т. 3, s. 513.

⁹⁶ Н. Рудневъ, *Разсуждение о ересяхъ и расколахъ, бывшихъ въ Русской Церкви со времени Владимира Великаго до Иоанна Грознаго*, Москва 1838, s. 47-48; И. И. Малышевский, op. cit., s. 512-513.

⁹⁷ Por. ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 354.

⁹⁸ Według Tatiszczewa przybyły na sobór Teodor (Fiedoriec) sprawował funkcję ihumena suzdalskiego (В. Н. Татищев, op. cit., s. 341). Stoї to w sprzeczności m. in. z *Latopisem lawrentiewskim*, gdzie już pod r. 1164 Teodor jest nazywany *władyką*.

jowskiego z prośbą o pozbawienie katedry metropolitalnej Konstantyna II Greka, z którego posługi nie był zadowolony oraz o powołanie przez sobór nowego metropolity. Poza tym zjazd kijowski miał zająć się również osądzeniem patriarchów konstantynopolitańskich, którzy niewłaściwie sprawowali władzę nad metropolią kijowską⁹⁹. Sobór zakończył się jednak bez podjęcia jakichkolwiek decyzji. Przeciwnicy Konstantyna II Greka, a mianowicie biskup smoleński, włodzimierski i halicki, opuścili Kijów, a metropolita wraz z biskupem Antonim z Czernihowa oraz Antonim z Pierejesławia osądzili Polikarpa i skazali go na więzienie. Biskup czernihowski Antoni niebawem został wygnany z Czernihowa przez księcia czernihowskiego Światosława Wsiewołodowicza (ok. 1125-1194) za upominanie księcia, że nieprzestrzegał postu i spożywał mięso w środy i piątki, gdy w te dni przypadają święta Pańskie¹⁰⁰.

Sobór, choć zakończył się bez podjęcia wiążących rozstrzygnięć, pokazał, że pozornie błaha kwestia, która mogłaby się ograniczyć jedynie do dysputy teologicznej, może być wykorzystana do zrealizowania ważnych celów politycznych i religijnych. Spór, w który zaangażowani byli książęta, wyższe duchowieństwo z metropolitą na czele, duchowieństwo parafialne oraz zakonnicy, i w czasie którego odwołano się do autorytetu patriarchy konstantynopolitańskiego, został wykorzystany do podjęcia próby (choć nieskutecznej) powołania na Rusi drugiej metropolii we Włodzimierzu nad Kłazmą. Wielki książę Andrzej Bogolubski, wpływając na obsadę katedr biskupich, dążył do realizacji swych dalekosiężnych planów pełnego uniezależnienia się od Kijowa.

Sobory o charakterze prawno-kanonicznym

Do kolejnej kategorii soborów, które odbywały się na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego można zaliczyć sobory o charakterze prawno-kanonicznym. Zajmowały się one przede wszystkim sprawami dotyczącymi relacji Kościół-państwo, stosunkami z patriarchatem konstantynopolitańskim i innymi centrami chrześcijańskimi.

⁹⁹ В. Н. Татищев, *op. cit.*, s. 341-342. Książę Mściwosław nie uległ namowom Teodora (Fieodorca), toteż zakonnik udał się do Konstantynopola, gdzie podjął starania o ustanowienie go nowym metropolitą na wakującej katedrze (było to kłamstwo, gdyż katedrę metropolitalną w Kijowie zajmował wówczas Konstantyn II Grek). Patriarcha Konstantynopola Łukasz Chryzoberges (1156-1169) odmówił spełnienia prośby, lecz ostatecznie udzielił mu święceń biskupich na katedrę rostowską. Wiosną 1169 r. doszło do konfliktu między biskupem Teodorem a Andrzejem Bogolubskim. Bogolubski, pragnąc wykorzystać nową sytuację polityczną i religijną w Kijowie (na tronie wielkoksiążęcym zasiadł Gleb Juriewicz (marzec 1169 – luty 1170; kwiecień 1170 – styczeń 1171), wasal Bogolubskiego), nakazał Teodorowi uzyskać od metropolity kijowskiego sakrę biskupią. Jego odmowa i zamknięcie wszystkich cerkwi we Włodzimierzu (w którym znajdowała się wówczas rezydencja Teodora. A. Poppe, *op. cit.*, s. 183) doprowadziło do wygnania Teodora i wydania go metropolicie kijowskiemu. Z polecenia Konstantyna II został on uwięziony, osądzony (być może na soborze pod przewodnictwem metropolity Konstantyna II; z całą pewnością został uznany za złodzieja i heretyka), poddany torturom, zmarł. ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись*, kol. 355-356 (pod r. 1169); *Latopis Kijowski 1159-1198...*, s. 186-187 (pod r. 1172); В. Н. Татищев, *op. cit.*, s. 346-347; Макарий (Булгаков), *op. cit.*, т. 2, s. 296-297. Więcej na temat buntu biskupa Teodora można znaleźć we wstępie Goranina do: *Latopis Kijowski 1159-1198...*, s. 113-116.

¹⁰⁰ В. Н. Татищев, *op. cit.*, s. 342.

Do tej grupy można zaliczyć m. in. sobory związane z powołaniem do życia metropolii halickiej (XIV w.)¹⁰¹ oraz litewskiej (XIII/XIV w.)¹⁰². Materiały źródłowe niewiele

¹⁰¹ Metropolia halicka powstała około 1303 r. w wyniku zabiegów księcia halickiego Jerzego I (1301-1315), który uzyskał zgodę patriarchy konstantynopolińskiego Atanazego (1302-1309) i cesarza Andronika II Paleologa (1282-1328). Książę halicki pragnął uniezależnić własną hierarchię od metropolitów rezydujących na północy, a tym samym zapewnić należyłą opiekę duchową diecezjom położonych z dala od Włodzimierza nad Kłazmą. Utworzenie metropolii było następstwem wzrostu znaczenia politycznego księstwa halicko-wołyńskiego, do którego przyczynił się ojciec Jerzego I, Lew I Daniłowicz (1264-1301). Metropolia halicka od początku była obiektem ataków ze strony metropolitów kijowskich (tj. włodzimierskich, a później moskiewskich) oraz książąt włodzimiersko-suzdalskich. Na skutek zabiegów metropolity kijowskiego Teognosta (1328-1353) w Konstantynopolu metropolia halicka w 1331 r. została zlikwidowana, a jej dotychczasowy zwierzchnik, biskup Teodor (1328-1347), do 1335 r. był sufraganiem kijowskim. W 1341 r. doszło do reaktywacji metropolii halickiej, która istniała do 1347 r. Niezależność kościelna Halicza w randze metropolii została ponownie przywrócona dopiero po ponad dwudziestu latach na skutek zabiegów Kazimierza Wielkiego (1333-1370). Dziewiątego maja 1371 r. patriarcha konstantynopoliński Filoteusz (1364-1376) zatwierdził kandydata Kazimierza na katedrę metropolitalną w Haliczu. Reaktywowana metropolia halicka objęła swym zasięgiem eparchię: włodzimiersko-wołyńską, halicką, turowską, chełmską, przemyską. W ten sposób w granicach państwa polskiego Kościół prawosławny został zorganizowany w jedną metropolię na czele z metropolitą Antonim (1371-1391). W 1376 r. patriarcha konstantynopoliński Filoteusz, mając na uwadze obronę Cerkwi prawosławnej przed wzmogoną działalnością Kościoła rzymskokatolickiego na Rusi Halickiej, oddał we władanie nowemu metropolicie litewskiemu eparchie halickie, tj. czerwonoruskie z wyłączeniem wołyńskich. W 1380 r. metropolita litewski Cyprian (1375-1381; 1382-1389) uzyskał pod swoją opiekę od patriarchy carogrodzkiego Nila (1379-1388) całą metropolię halicką, przyjmując tytuł metropolity „Litwy i Małej Rusi”. Formalnie jednak metropolia halicka nie została zlikwidowana i wciąż utrzymywał się podział metropolii ruskich na litewską i halicką oraz kijowsko-moskiewską. W 1389 r. patriarcha konstantynopoliński Antoni IV (1389-1390; 1391-1397), dążąc do zjednoczenia Cerkwi prawosławnej na Rusi, uznał Cypriana za jedyne legalne metropolitę całej Rusi. Po śmierci metropolity Antoniego (†1391) metropolita kijowski i całej Rusi Cyprian, sprzeciwiając się powołaniu na metropolię halicką osobnych hierarchów (m. in. biskupa łuckiego Jana Babę (1392-1397), doprowadził do tego, że zarządzana była ona przez namiestników metropolity kijowskiego. Taka sytuacja trwała aż do 1539 r. Od 1405 r. metropolita Cyprian zaczął oficjalnie używać tytułu *Metropolitanius Kioviensis et Haliciensis totiusque Russiae* (taki tytuł można odnaleźć m. in. w dokumencie z 1407 r., w którym Władysław Jagiełło zatwierdził uposażenie i przywileje władcytuwa przemyskiego). Zapoczątkował on linię metropolitów kijowsko-halickich i całej Rusi z siedzibą w Kijowie i Wilnie. Metropolia halicka formalnie została zlikwidowana w 1458 r. Zdegradowano ją do rangi biskupstwa metropolii kijowskiej. W 1539 r. jego siedzibą został Lwów, a eparchia zmieniła nazwę na biskupstwo lwowskie, której ordynariuszem został Makary Tuczański. Otrzymał on tytuł biskupa halickiego, lwowskiego i kamienieckiego. Eparchia obejmowała Halicz, Lwów, Kamieniec Podolski, Śniatyn i Trembowłę. J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. X, z. III, 1896, s. 491-513; idem, *Biskupstwa greckie w ziemiach ruskich od połowy w. XIV na podstawie źródeł greckich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. XI, 1897, s. 22-43; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 3-11, 26-34, 60-62; M. Грушевський, op. cit., s. 270-274; A. Mironowicz, op. cit., s. 105-106, 113-127, 136-138, 141-150, 216; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego w Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego* (dalej: AGZ), t. VII, Lwów 1878, nr 26, s. 50.

¹⁰² Metropolia litewska powstała w latach 1299-1300, za rządów Witenesa (1296-1315). Miała siedzibę w Nowogródku Litewskim na Rusi Czerwonej. Istniała zaledwie 30 lat, gdyż w 1330 r. na skutek interwencji metropolity kijowskiego (faktycznie moskiewskiego) Teognosta (1328-1353) została zlikwidowana. W 1352 r. książęta litewscy poparli w staraniach o metropolię kijowską nieznanego bliżej metropolitę Teodoryta (1352-1355). Otrzymał on sakrę od patriarchy bułgarskiego Teodozego II, mimo iż na katedrę metropolitalną w Kijowie patriarchat konstantynopoliński wyznaczył i wyświęcił metropolitę włodzimierskiego Aleksego (1354-1378). Rychła porażka Teodoryta sprawiła, iż Olgierd zwrócił się do Konstantynopola o utworzenie metropolii litewskiej, niezależnej od metropolity włodzimierskiego, tytularnego arcybiskupa Kijowa. Jego zabiegi zakończyły się powodzeniem w 1354 r. Na czele samodzielnej metropolii litewskiej stanął Roman Rusin (1354-1362). Po jego śmierci w 1362 r., metropolia przestała istnieć, choć dekret likwidujący ją nie został podpisany przez patriarchę Filoteusza. Książę Olgierd rozpoczął ponownie starania o utworzenie odrębnej, niezależnej od Moskwy metropolii dla ziem ruskich znajdujących się we władaniu książąt litewskich lub znajdujących się w obszarze ich wpływów. W 1373-1374 r. patriarcha konstantynopoliński przysłał na Litwę swego apokryzjusza, mnicha bułgarskiego Cypriana, z rodu Cambłaków

o nich mówią, lecz trudno sobie wyobrazić, aby tak ważne wydarzenia kościelne nie stały się przedmiotem obrad soborów. W powoływaniu nowych jednostek organizacyjnych Cerkwi prawosławnej na ziemiach ruskich z pewnością oprócz czynnika świeckiego istotną rolę odgrywało duchowieństwo. Bez wątpienia biskupi ruscy musieli ustosunkować się do zmian w strukturze organizacyjnej Kościoła prawosławnego.

Omawiając sobory o charakterze pryncypialnym, które zajmowały się sprawami dotyczącymi relacji Kościół-państwo oraz stosunkami np. ze Stolicą Apostolską, nie sposób pominąć soborów, które odbywały się w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim w odpowiedzi na zawarcie we Florencji w 1439 roku unii kościelnej pomiędzy Kościołem prawosławnym a Kościołem rzymskokatolickim. Źródła historyczne niewiele o nich informują, lecz bez wątpienia tak ważne wydarzenie kościelne musiało stać się przedmiotem obrad soborów lokalnych.

W 1473 roku w Nowogródku oraz w 1476 roku w Wilnie odbyły się sobory, podczas których zajmowano się kwestią uznania postanowień unii kościelnej zawartej na soborze we Florencji. Unia kościelna była zgodna z polską racją stanu, choć co do sposobu jej realizacji istniały w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim rozbieżności¹⁰³.

(stryja Grzegorza Camblaka – od 1415 r. metropolity kijowskiego), który w 1375 r. zostaje mianowany metropolitą kijowskim i litewskim, obejmując po śmierci Aleksego zwierzchnictwo nad całą Rusią, a w 1389 r. – metropolitą kijowskim i całej Rusi. Do swojej śmierci w 1406 r. był zwierzchnikiem całej Cerkwi ruskiej, zarządzając eparchiami metropolii kijowsko-moskiewskiej, halickiej i litewskiej. Następcą Cypriana został Grek Focjusz (1408-1415; 1419-1431). Jego elekcja, dokonana przez patriarchat konstantynopolski przy wsparciu księcia moskiewskiego Wasyla I (1389-1425) wbrew woli księcia Witolda, doprowadziła do konfliktu z Władysławem Jagiełłą (1386-1434) i z wielkim księciem litewskim. Focjusz, który reprezentował stanowisko antykatolickie i promoskiewskie, wkrótce został oskarżony o grabienie Kościoła kijowskiego oraz przebywanie w Moskwie zamiast w stolicy metropolii nad Dnieprem. W 1414 r. w czasie wizytacji litewskiej prowincji kościelnej został on przez księcia Witolda wypędzony. Piętnastego listopada 1415 r. pod przewodnictwem wielkiego księcia litewskiego Witolda zebrał się w Nowogródku Litewskim sobór, który wbrew stanowisku patriarchatu carogrodzkiego powołał na urząd metropolity litewskiego i kijowskiego Grzegorza Camblaka. W ten sposób doszło do podziału jednolitej metropolii kijowskiej na dwie: kijowską i moskiewską oraz do stworzenia podstaw niezależnej struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego w państwie polsko-litewskim. Po śmierci Grzegorza następcą został ponownie Focjusz (1419-1431). Jednak jedność metropolii kijowskiej została ostatecznie i formalnie zniesiona dopiero w latach 1458-1461. W tym okresie doszło do podziału ruskiej prowincji kościelnej na metropolię kijowską (zachodnioruską) i moskiewską (północną). Kościół wielkoruski stał się autokefaliczny. Od śmierci metropolity Jonasza w 1461 r. zwierzchnicy Cerkwi moskiewskiej zaczęli używać tytułu *metropolitów moskiewskich i całej Rusi*. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 11-26, 34-41; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa...*, s. 513-521; idem, *Biskupstwa greckie...*, s. 3-22, 44-56; T. M. Trajdos, *Biskupi prawosławni...*, s. 113-114; E. Голубинский, op. cit., t. 2, cz. 1, s. 179-180, 184-185; 190-193, 214-215; A. Mironowicz, op. cit., s. 106-107, 128-134, 144-149, 169-171.

¹⁰³ Król Kazimierz IV Jagiellończyk (1447-1492), podobnie jak biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki i biskup wileński Maciej (zwoleńczy soboru w Bazylei), w przeciwieństwie do metropolity kijowskiego Izydora (1437-1447), pragnęli unii kościelnej na Rusi, lecz nie w kształcie ogłoszonym we Florencji, tj. z jednością wiary, lecz z odmiennością obrządków. Dążyli oni do zjednoczenia Kościołów poprzez poddanie Kościoła greckiego Kościołowi łacińskiemu, z zupełnym wyeliminowaniem obrzędów greckich, które wraz z dogmatami uważali za błędy i zabobony. Taka postawa pozwala jednak zrozumieć uznanie przez króla Kazimierza Jonasza I Rusina (1448-1458), wroga unii florenckiej, za metropolitę na obszarze Korony (1451 r.) oraz zawarcie traktatu pokojowego z księciem moskiewskim Wasylem i Borysem twerskim (31 sierpnia 1449 r.), który *de facto* definitywnie przekreślił możliwość urzeczywistnienia postanowień unii florenckiej (traktat wprawdzie nie poruszał kwestii kościelnej, a jedynie stwierdzał, iż metropolita ma być *superarbitrum* w pewnych spornych sprawach. Gdy zauważymy jednak, iż wkrótce król Kazimierz nawiązał przyjazne stosunki z metropolitą Jonaszem (wymiana ciepłej korespondencji, przesłanie prezentów), to można z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić, że sygnatariusze traktatu wcale nie myśleli o Izydorze, zagorzałym krzewicielu unii, jako o *superarbitrze*, lecz właśnie o zaciekłym wrogu postanowień florenckich

Informacje o soborze, który zebrał się w 1473 roku w Nowogródku pochodzą z listu datowanego na 14 marca 1476 roku i wysłanego przez Rusinów do papieża Sykstusa IV¹⁰⁴. Dowiadujemy się z niego, iż było to kolejne pismo do papieża, powtarzające treść listu przekazanego mu przed trzema laty za pośrednictwem legata papieskiego na Rusi, Antoniego Bonumbre¹⁰⁵. Autorzy listu w słowach pełnych patosu i retoryki złożyli hołd papieżowi, jako „powszechnemu pasterzowi, pasterzowi Wielkiego Pasterza Chrystusa”, zapewniając Stolicę Apostolską o swej prawowierności i oświadczając, że uznają postanowienia siedmiu soborów powszechnych i ósmego – florenckiego. Skarżyli się zarazem na krzywdy, jakich doznawali od łacinników, podważających prawdziwość ich wiary, choć byli gorliwymi wyznawcami Chrystusa¹⁰⁶. Prosilili również o przysłanie dwóch mężów, jednego wiary greckiej, drugiego wiary rzymskiej, dobrze znających doktrynę i zwyczaje obydwu Kościołów oraz będących zwolennikami uchwał soboru florenckiego. Wysłannicy ci, odznaczający się szczególnymi walorami umysłowymi i moralnymi (m.in. mądrzy, uczeni, nienaganni, szczerzy, nie szukający własnej chwały, nieprzekupni, pokorni i łagodni) oraz prawdziwie miłujący pokój i zgodę doprowadziliby do pojednania Kościołów („средостение огради вражды ихъ еже есть между нами, разорено будетъ”)¹⁰⁷. Sygnatariusze memoriału zwracali również papieżowi uwagę na zagrożenie płynące ze strony Turków i Tatarów, którzy podbijając kolejne kraje zmuszali ich mieszkańców do przyjęcia wiary muzułmańskiej („закон махметовъ”). Wobec tego niebezpieczeństwa chrześcijanie powinni zjednoczyć się, aby wspólnie stanąć przeciw wrogom wiary Chrystusowej.

Z treści listu można również dowiedzieć się, że hierarchowie zebrani na soborze w Nowogródku (1473 r.) złożyli uroczystą deklarację popierającą unię florencką. Nie znamy liczby uczestniczących w nim biskupów, lecz biorąc pod uwagę fakt, że w liście pada sformułowanie: „[list] wysłany do Was najświętszy z świętych z naszych

– Jonaszu). A. Lewicki, *Unia florencka w Polsce*, Kraków 1899, s. 50-58 [254-262] (odbitka z T. XXXVIII „Rozpraw Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”); też K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 55-58.

¹⁰⁴ List metropolity kijowskiego Mizaela do papieża Sykstusa IV nie zachował się w oryginale. W 1605 r. odnalazł go metropolita unicki Hipacy Pocij w cerkwi w Krewie i opublikował drukiem w broszurze *Poselstwo do Papieża Rzymskiego Syxta IV od duchowieństwa i od Książąt i Panów Ruskich r. 1476* (A3P, t. IV (1588-1632), Санкт-Петербургъ 1851, № 164, c. 251). Pełny tekst dokumentu został opublikowany w: *Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-губернаторе*, ч. 1, т. VII, Киевъ 1887, s. 199-231 (dalej: АЮЗР). Trzy kopie zaginionego oryginału (znajdujące się w bibliotece Watykańskiej, w archiwum Propagandy Wiary w Rzymie oraz w archiwum Bractwa Stauropigialnego we Lwowie) zbadal i opisał A. S. Pietruszewicz: *Посельство до папежа Рымського Сикста IV от духовенства и от княжат и панов руских з Вилни, року 1476*, „Литературный сборникъ, издаваемый Галицко-рускою Матицею”, Львов 1869, вып. I-IV, s. 223-260. Zob. też: W. Hryniwicz, *Prekursor unijnych dążeń Rusinów. Memoriał unijny metropolity Mizaela (1476)*, [w:] *Unia brzeska geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków 1994, s. 54-65.

¹⁰⁵ Wiosną 1473 r. Bonumbre wracając z misji do Moskwy przejeżdżał przez ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, z. 1 (1387-1468), Kraków 1932, nr 280 (1 kwietnia 1473 r.), s. 327-328; ПСРЛ, т. 8, *Продолжение летописи по Воскресенскому списку...*, s. 176-177 (pod r. 1473).

¹⁰⁶ „[...] исповѣдающе глаголы ложныя хулящая насъ и глаголюща, яко нѣсмы съвершены истиньнии хрестіане святыя православныя вѣры Христовы”. АЮЗР, op. cit., s. 206.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 217.

stron przez naszych świętych ojców, [przez] *świętych biskupów*, także i najjaśniejszych, przesławnych książąt i wielmożów i godnych wielkiego poważania, szlachetnych panów i wszystkich bogobojnych znamienitych mężów”¹⁰⁸, to musiało ich być co najmniej dwóch.

Oskar Halecki przypuszczał (choć to mało prawdopodobne), że na soborze w 1473 roku wybrano następcę metropolity kijowskiego Grzegorza – Mizaela – biskupa smoleńskiego¹⁰⁹, Rusina z rodu Pstruchów lub Pstruckich¹¹⁰. Można się również domyślać, że sygnatariuszami apelu z 1473 roku były m. in. te same osoby, które podpisały list wysłany z Wilna w 1476 roku. Na piśmie z 14 marca 1476 roku widniały podpisy Mizaela, dwóch archimandrytów: Jana z Ławry Pieczerskiej w Kijowie i Makarego z klasztoru Trójcy Św. w Wilnie, oraz trzynastu przedstawicieli książąt i bojarów, m. in. Michała Olelkowicza, Fiodora Bielskiego (Феодоръ зъ Бѣлоє), Dymitra Wiazemskiego, a także Iwana Chodkiewicza, jednego z najbardziej lojalnych stronników króla Kazimierza Jagiellończyka w Wielkim Księstwie¹¹¹. Na oba te listy Stolica Apostolska nie odpowiedziała, gdyż najprawdopodobniej nigdy nie dotarły do Watykanu.

Wiarygodność listu Mizaela do Sykstusa IV, jak i prawdziwość informacji w nim zawartych o soborach litewskich 1473 i 1476 roku jest jednak sporna. Pomimo opinii części historyków, którzy uważali memoriał z 1476 r. za autentyczny¹¹² należy stwierdzić, że list Mizaela do papieża Sykstusa IV jest mało wiarygodny i nie można mieć pewności czy wspomniane sobory w ogóle się odbyły¹¹³.

¹⁰⁸ „[...] послаша къ вашей всенасвятъйшой святости от наших странъ наши святіи отцы, освященный епископи, тажъ и пренаясненішыя великославные княжата и велможніи и многочиствѣнни благородніи панове и вси благочестивіи нарочитіи мужіе”. Ibidem, s. 229.

¹⁰⁹ O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, t. I, Lublin 1997, s. 139. W takim przypadku w soborze musiało uczestniczyć co najmniej trzech biskupów, zob. АЗР, т. 3 (1544-1587), Санкт-Петербургъ 1848, № 101, s. 233-234; J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, s. 670. Należy zatem przyjąć, podobnie jak czyni to metropolita Makary (Bułgakow), iż wybór Mizaela na katedrę metropolitalną nie mógł nastąpić wcześniej niż pod koniec roku 1475 r. Już w marcu 1476 r. w niepełnie wiarygodnym liście do papieża Sykstusa IV tytułował się jako *biskup smoleński Misail, wybrany elekt na metropolię, kijowski tron i całej Rusi* („епископъ смоленскій, Мисаиль, выбранный алектъ на митрополию, кievского престола и всяя росіи”). Макарий (Булгаков), op. cit., t. 5: *Периодъ разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западно-русской, или Литовской, митрополии (1458-1596)*, Москва 1996, s. 41; por. М. Грушевський, op. cit., t. V, s. 410. W związku z powyższym należy również odrzucić informację podaną przez Zachariasza Kopysteńskiego w *Palinodii*, iż Mizael został zatwierdzony na katedrę metropolitalną przez patriarchę konstantynopolitańskiego Symeona I z Trapezuntu w 1474 r. РИБ, т. IV, кн. 1: *Памятники полемической литературы въ Западной Руси*, Петербургъ 1878, kol. 1036.

¹¹⁰ Więcej na temat rodu Pstruchów lub Pstruckich: J. Wolff, op. cit., s. 669 i nn.

¹¹¹ O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, t. I, *W wiekach średnich*, Kraków 1919, s. 407, 411, 413, 418.

¹¹² Za autentycznością dokumentu opowiadali się m. in. Mychajło Hruszewski, metropolita Makary (Bułgakow), Kazimierz Chodynicki oraz Oskar Halecki. М. Грушевський, op. cit., s. 409-410, szczególnie przypis 3, s. 409 (Hruszewski choć nie negował opinii, że list Mizaela mógł być późniejszą redakcją, to podane w nim fakty uważał za prawdziwe); Макарий (Булгаков), op. cit., t. 5, s. 42, a także komentarz № 27, s. 426; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 66-67 (przyp. 3); O. Halecki, *Od unii florenckiej...*, t. I, s. 137-142 (prof. Halecki, jak się wydaje, skłania się ku uznaniu autentyczności memoriału).

¹¹³ Wiarygodność listu Mizaela do Sykstusa IV podważali m. in. Zachariasz Kopysteński, Stefan Gołubiew, Jan Fijałek, Lidia Korczak oraz Antoni Mironowicz. РИБ, т. IV, кн. 1, kol. 1036; АЮЗР, s. XIII (przedstowie); J. Fijałek, *Los unii florenckiej w Wielkim Księstwie Litewskim za Kazimierza Jagiellończyka*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności”, t. XXXIX, nr 1, Kraków 1934, s. 24; L. Korczak, *W kręgu litew-*

Na podstawie tego mało wiarygodnego listu trudno również przyjąć, że wśród Rusinów panowały wówczas tendencje unijne, które miały zaowocować powołaniem w Wielkim Księstwie Litewskim Kościoła unijnego. Wydarzenia poprzedzające wysłanie memoriału do Sykstusa IV, jak i późniejsze zdarzenia, nie dają podstaw do twierdzenia, że w owym czasie istniały nastroje unijne wśród społeczności prawosławnej. Bez wątplenia Kazimierz IV Jagiellończyk negatywnie odniósł się do florenckiego projektu unii kościelnej¹¹⁴, zaś działalność Mizaela wywołała zdecydowaną reakcję antyunijną.

Wobec sceptycyzmu Kazimierza Jagiellończyka oraz biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego i biskupa wileńskiego Macieja do realizacji unii kościelnej w oparciu o założenia wypracowane we Florencji¹¹⁵, a także, jak się wydaje, niechęci społeczności prawosławnej do ruchu unijnego¹¹⁶ (zwłaszcza na skutek działalności Mizaela), można założyć, że przeciwko przyjęciu postanowień unii florenckiej odbywały się sobory lokalne Kościoła prawosławnego. Najważniejszy z nich zebrał się poza granicami Korony oraz Wielkiego Księstwa Litewskiego – w Moskwie w 1441 roku.

Unia florencka została definitywnie odrzucona przez Kościół prawosławny na ziemiach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także w Księstwie moskiewskim. Sprzeciw prawosławnych wyrażany m. in. na soborach pryncypialnych oraz niechęć hierarchii rzymskokatolickiej w Polsce i na Litwie do unii florenckiej zniweczyły plany papieża Eugeniusza IV (1431-1447) zmierzające do połączenia obu Kościołów. Jednocześnie Rusini zaczęli postrzegać patriarchę konstantynopolińskiego oraz cesarza bizantyjskiego jako odstępców od wiary prawosławnej. W konsekwencji takiego stanu rzeczy biskupi wielkoruscy z polecenia księcia moskiewskiego Wasyla II Ślepego (1425-1462) wybrali w 1448 roku na metropolitę kijowskiego i całej Rusi biskupa riaziańskiego Jonasza (1448-1461). Dokonali tego bez zgody patriarchy konstantynopolińskiego, co pociągnęło za sobą cały szereg wydarzeń, które ostatecznie doprowadziły do niezależności Cerkwi moskiewskiej.

Sobory ds. kanonizacyjnych

Przedstawiając sobory, które odbywały się do końca XV wieku na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie sposób nie wspomnieć o soborach, na których dokonano kanonizacji świętych. Jednak na ich temat posiadamy niewiele danych. Pierwsze dobrze udokumentowane źródłowo sobory ds. kanonizacyjnych odbyły się dopiero w latach 1547 i 1549 w Moskwie pod przewodnictwem metropolity Makarego (1534-1556). Ze względu na znikomość informacji poniższe rozważania z pewnością nie będą pełne i wyciągnięte wnioski mogą być obarczone błędem.

Kościół prawosławny na Rusi na przestrzeni wieków kanonizował bogobojnych mężów i pobożne niewiasty kierując się kilkoma ogólnymi regułami.

skich zwolenników unii kościelnej w drugiej połowie XV wieku, [w:] *Polska i jej sąsiedzi w późnym średniowieczu*, Kraków 2000, s. 323-332; A. Mironowicz, op. cit., s. 192-194.

¹¹⁴ K. Chodynicki, op. cit., s. 49-58, 68-69.

¹¹⁵ Ibidem, s. 51-52; E. Голубинский, op. cit., t. 2, cz. 1, s. 448-450.

¹¹⁶ K. Chodynicki, op. cit., s. 51-52; A. Mironowicz, op. cit., s. 178-179.

Najważniejszą zasadą, którą stosował Kościół na Rusi w procesie kanonizacyjnym był dar czynienia cudów kandydata do świętości, których dokonywał jeszcze za życia lub po śmierci¹¹⁷. Zdarzały się jednak wyjątki. Książę Włodzimierz (†1015) został zaliczony do grona świętych, mimo że ani za życia, ani też po śmierci nie czynił cudów. Potwierdza to mnich Jakub, który broniąc świętości księcia stwierdził:

Nie dziwny się, ukochani, że po śmierci nie czyni cudów: liczni święci sprawiedliwi nie czynią cudów, lecz są świętymi. Nigdzie nie mówi o tym święty [Jan] Złotousty: Po czym poznajemy i uważamy człowieka za świętego? Po cudach czy po czynach? I mówi: Po czynach poznajemy, a nie po cudach¹¹⁸.

Na uwagę zasługuje również fakt, iż kanonizacji dokonano w Nowogrodzie, a nie w Kijowie (gdzie był pochowany), po tym jak grób jego, przy którym mogły dokonywać się cuda, został zasypyany przez zgliszcza zniszczonej przez Mongołów cerkwi Dziesięcinnej. Można zatem zakładać, że został on kanonizowany (najprawdopodobniej wkrótce po zwycięskiej bitwie nad Newą 15 lipca 1240 r.) nie jako cudotwórca, lecz jako chrzciciel Rusi, któremu przysługuje tytuł „równy apostołom” (tytuł ten w Bizancjum był powszechnie znany i odnosił się do wszystkich cesarzy). Oprócz tego w nowogrodzkiej cerkwi katedralnej (*sofijskim soborze*) ustanowione zostały święta ku czci licznej rzeszy biskupów nowogrodzkich (Joachim (†1030), Łukasz (†ok.1060), German (†1095), Arkadiusz (†1163), Grzegorz (†1193), Martyriusz (†1199), Antoni (†1232), Bazyli (†1352) i in.), choć nie istnieją żadne wzmianki, aby ich relikwie zasłynęły z cudów. Gołubiński widzi w tym analogię do początkowego okresu w historii Kościoła greckiego (do około połowy XI w.), gdy hierarchowie kościelni (cs. **святители**), za wyjątkiem heretyków, niejako „z urzędu” byli zaliczani do grona świętych¹¹⁹.

Relacje dotyczące czynienia cudów przez kandydatów do świętości nie były jednak wystarczającą podstawą do zaliczenia ich w poczet świętych. Wszystkie doniesienia o cudownych zdarzeniach przy ich grobach musiały być sprawdzone i uwierzytelnione przez władze kościelne. Pomyślna weryfikacja powodowała, iż imię świętego wpisywane było do *dyptychu* (kościelnego spisu męczenników i świętych), a w dzień jego „zaśnięcia” (tzn. śmierci) lub w dzień otworzenia grobu z jego relikwiami, bądź w oba te dni wyznaczane było coroczne cerkiewne świętowanie jego pamięci. Wraz z ustanowieniem święta przez wyższe władze kościelne (biskupów diecezjalnych lub metropolitę

¹¹⁷ В. Васильевъ, *История канонизации русских святыхъ*, „Чтения въ Императорскомъ Обществе истории и древностей российскихъ при Московскомъ университетѣ”, кн. 3, Москва 1893, s. 125-134; Е. Голубинский, *История канонизации святыхъ в Русской Церкви*, Москва 1903, s. 40-41, 264-269. Na Rusi rozpowszechniona była zasada, w myśl której zmarły mógł zostać zaliczony w poczet świętych, jeśli za sprawą jego szczątków dokonałyby się cuda. Regułę tę można odnaleźć m. in. w rękopisie z końca XIV lub z początku XV w. zamieszczonym w prasie: *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки*: „to uczynią [relikwie] trzy cuda: głuchy – usłyszy, niemy – przemówi, ślepy – przejrzy. I jeśli uczynią cuda, to [są] od Boga i od św. Apostołów; jeśli nie uczynią tych cudów, to ich nie przyjmujecie”. *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки...*, № 153, s. 283, zob. też: В. О. Ключевский, *Древнерусския жития святыхъ какъ исторический источникъ*, Москва 1871, s. 423-424.

¹¹⁸ Сут. за: Е. Голубинский, *История Русской Церкви...*, т. 1, ч. 1, s. 185.

¹¹⁹ Ibidem, s. 16-18, 157, 268-269.

wraz z soborem biskupów) układane było nabożeństwo cerkiewne do świętego oraz spisywany był jego żywot.

Ryt zaliczenia osoby kanonizowanej do zgromadzenia świętych polegał na tym, że w wyznaczony dzień w świątyni, w której (pod którą lub obok której) znajdowały się cieleśne szczątki lub ciała kanonizowanych, odbywało się uroczyste nabożeństwo najczęściej pod przewodnictwem biskupa w asyście licznie zgromadzonego miejscowego duchowieństwa. W uroczystości brał również udział przedstawiciel miejscowej władzy lub sam książę wraz z mieszkańcami danego okręgu¹²⁰. Cieleśne szczątki lub ciała kanonizowanych były wyjmowane z ziemi i umieszczane w trumnie (cs. *рака*) lub w grobowcu (cs. *гробница*), np. relikwie (cs. *мощи*) Borysa i Gleba, pierwszych świętych na Rusi, były kilkakrotnie odkrywane i przenoszone, aby ostatecznie spocząć w przeznaczony dla nich murowanej cerkwi w Wyszogrodzie. Nestor w kronice wspomina o dwóch uroczystościach, w których uczestniczył zarówno metropolita z soborem biskupów, jak i władza świecka: w 1072 roku w czasie panowania księcia Iziasława oraz za księcia Włodzimierza Monomacha w 1115 roku¹²¹.

W tym miejscu należy zaznaczyć, iż niezniszczalność relikwii nie była na Rusi niezbędnym warunkiem przeprowadzenia procesu kanonizacyjnego. Jak podkreśla Gołubiński, niektórzy święci Rusi byli kanonizowani, zanim otworzono ich groby: Teodozy Pieczerski, książę Michał Jarosławowicz Twerski, metropolita Piotr, arcybiskup nowogrodzki Mojżesz, Sawa Zwienigorodzki, Maksym *jurodiuwy* Moskiewski, Aleksander Swirski, Nil Stołbieński. Innych kanonizowano niejednokrotnie po dość długim upływie czasu od chwili odkopania relikwii: biskup rostowski Izajasz, książę Wsiewołod – Gabriel Pskowski, książę Roman z Uglicza, Eufemiusz Suzdalski, Stefan Machriszczski, biskup twerski Arseniusz, Sawwatusz Sołowiecki, Warłaam Szenkurski lub Ważeski, Martynian Biełozierski, German Sołowiecki. Niektórzy zaś byli zaliczeni w poczet świętych, choć ich groby w ogóle nie były otwarte: Antoni Pieczerski, Dymitr Przyłucki, Cyryl Biełozierski, Nikon z Radoneża, Dionizy Głuszycki, Józef Wołokołowski, Korneliusz Kołomelski¹²². Znane są również przypadki naturalnej mumifikacji ciał, nie mające nic wspólnego ze świętością, np. mumifikacje ciał na niektórych cmentarzach Syberii, Kaukazu, we Francji (w Bordeaux i w Tuluzie)¹²³.

Bogobojni mężowie i pobożne niewiasty słynący z cudów i zaliczeni w poczet świętych dzielili się na Rusi na trzy kategorie: 1) święci „lokalni” w węższym tego słowa znaczeniu, tzn. czczeni jedynie w miejscu, gdzie zostali pochowani, tj. w monasterze, w świątyni parafialnej itp., 2) święci „lokalni” w szerszym tego słowa znaczeniu, tzn. czczeni na obszarze całej diecezji, oraz 3) święci „powszechni” lub „ogólnokościelni”, których pamięć była czczona w całym Kościele na Rusi. Kult świętych „lokalnych” z biegiem czasu mógł zyskać na tyle duży rozgłos, że metropolita

¹²⁰ Na Rusi decyzje wyższej cerkiewnej władzy, tj. biskupa diecezjalnego lub metropolity z soborem biskupów, odnośnie do zaliczenia bogobojnego człowieka w poczet świętych i ustanowienia święta ku jego czci, były potwierdzane autorytetem świeckiej władzy księcia. В. Васильевъ, op. cit., s. 120-121.

¹²¹ *Powieść minionych lat...*, s. 341-342, 424-425.

¹²² E. Голубинский, *История канонизации...*, s. 270.

¹²³ G. Fiedotow, *Święci Rusi (X-XVII w.)*, tł. H. Paprocki, Bydgoszcz 2002, s. 18.

z soborem biskupów potwierdzał dokonaną już kanonizację i stawali się oni świętymi „ogólnokościelnymi”. Do XV wieku na Rusi, ze względu na rozbicie dzielnicowe kraju, mamy przede wszystkim do czynienia z kultem świętych „lokalnych”. Świętych czczonych w jednym księstwie bądź okręgu nie wspomniano w modlitwach w innym księstwie, często nawet nie znano dnia poświęconego ich pamięci. Liczni ruscy święci, tacy jak np. biskupi Rostowa Leoncjusz, Izajasz i Ignacy, Abraham Rostowski, Antoni Pieczerski, Dymitr Przyłucki, Nikita Perejasławski, książę Michał Wsiewołodowicz Czernihowski i jego bojar Fiodor, i inni do połowy XV wieku byli tylko „lokalnymi” świętymi, a od tego momentu wraz ze wzrostem politycznym Moskwy i podporządkowywaniem przez nią kolejnych udzielnych księstw, stali się „ogólnokościelnymi” świętymi. Księstwo Moskiewskie, rozszerzając swe wpływy polityczne i terytorialne, automatycznie włączało do swych *dyptychów kościelnych* świętych czczonych w podbitych dzielnicach¹²⁴.

Na Rusi prawo kanonizacji należało wyłącznie do miejscowej władzy kościelnej, mimo iż do czasu ustanowienia autokefalii w 1448 roku¹²⁵ Kościół znajdował się w jurysdykcji patriarchatu konstantynopolińskiego. Jedyne wyjątek związany jest z kanonizacją metropolity Piotra w 1339 roku, kiedy to metropolita kijowski Teognost (1328-1353) zwrócił się do patriarchy Konstantynopola Jana XIV (1334-1347) o pozwolenie zaliczenia Piotra do grona świętych, mimo że „lokalnie” został już kanonizowany 12 lat wcześniej (w 1327 r.) przez biskupa rostowskiego Prochora¹²⁶.

Prawo kanonizacji „ogólnokościelnej”, tj. dotyczącej świętych czczonych na obszarze całego Kościoła na Rusi, przysługiwało głowie Cerkwi prawosławnej – metropolicie. Natomiast kanonizacja „lokalna”, odnosząca się do kultu świętych na ograniczonym obszarze, tj. diecezji bądź jednego monasteru, lub cerkwi, gdzie znajdowały się relikwie świętego, leżała w kompetencji biskupa diecezjalnego, choć zdarzały się wypadki, że dokonywał jej metropolita. Zarówno w przypadku kanonizacji „ogólnokościelnej”, jak i „lokalnej”, można przypuszczać, iż tego aktu dostojnicy kościelni nie dokonywali jednoosobowo, lecz w porozumieniu z większą liczbą hierarchów. Biskupi diecezjalni, zdaniem Gołubińskiego, nie przeprowadzali kanonizacji „lokalnej” bez zasięgnięcia opinii metropolity i bez jego zgody¹²⁷. Podobnie, tzn. kolegialnie, postępowali również metropolici, którzy w przypadku kanonizacji „ogólnokościelnej” zaliczali kandydatów w poczet świętych wraz z soborem biskupów. Kanony 34. Soboru Apostolskiego oraz 9. soboru antiocheńskiego wyraźnie wskazują, iż żaden biskup, czy to diecezjalny, czy też metropolita, *nic ważnego*¹²⁸ nie mogą czynić bez konsultacji

¹²⁴ В. Васильевъ, op. cit., s. 150-152.

¹²⁵ Wybór na polecenie księcia moskiewskiego Wasyla II na metropolitę kijowskiego i całej Rusi Jonasza, biskupa Riazania (1448-1461) bez sankcji patriarchy Konstantynopola oznaczał zerwanie zależności jurysdykcyjnej od patriarchatu konstantynopolińskiego i ustanowienie autokefalii metropolii moskiewskiej.

¹²⁶ В. Васильевъ, op. cit., s. 83-87.

¹²⁷ Е. Голубинский, *История канонизации...*, s. 295.

¹²⁸ μηδὲν περιττόν – nic ważnego (*Kanony Apostolskie* 34). Słowo περιττόν, które oznacza *ważny*, ale również *niezwykły, szczególny, przewyższający potrzebę*, należy w tym przypadku przetłumaczyć jako nadzwyczajny, niepospolity, wykraczający poza zwykły bieg spraw. Kanonizacja nie była rzeczą częstą i rutynową w Cerkwi prawosławnej na Rusi nie tylko do końca XV w., ale i w późniejszym okresie.

z soborem biskupów; kanonizacja świętych z pewnością zaliczała się do rzeczy ważnych. Jednak świadectw takiego kolegialnego podejmowania decyzji nie posiadamy z okresu do końca XV wieku. Brak dokumentów wynika z tego, jak uważał Gołubiński, iż kanonizacje, w szczególności lokalne, były dokonywane na podstawie ustnych rozporządzeń¹²⁹. Późniejsze wydarzenia zdają się jednak potwierdzać kolegialną procedurę zaliczania do grona świętych¹³⁰.

Ewidentne świadectwo koncyliarnego podejmowania decyzji (tzn. przy udziale metropolity i soboru biskupów) w sprawie kanonizacji „ogólnokościelnych” w okresie do końca XV wieku znajduje się w jednym z psalterzy z XVI wieku. W zawartym w nim kalendarzu liturgicznym (cs. *мѣсѡцѡсловъ*) pod datą 12 lutego, w dzień święta metropolity kijowskiego i całej Rusi Aleksego, cudotwórcy (1354-1377), można przeczytać:

kanonizowany został z błogosławieństwa Przewielebnego Świętobliwego Arcybiskupa całej Rusi Jonasza, po uprzednim wyborze czcigodnego soboru biskupów, [zgodnie z] wolą miłującego Chrystusa i wszechwładnego monarchy wielkiego księcia całej Rusi Bazylego Wasiliewicza, i za czasów szlachetnego i bogobojnego syna jego wielkiego księcia całej Rusi Jana Wasiliewicza¹³¹.

W opozycji do takiego stanowiska był Wasilij Wasiljew, który uważał, iż kanonizacje „lokalne”, a nawet „ogólnokościelne”, mogły być dokonywane samodzielnie przez jednego hierarchę. Powoływał się on na praktykę Kościoła w Grecji, gdzie kanonizacje przez długi okres czasu miały charakter lokalny i były dokonywane przez biskupów diecezjalnych¹³². Podobnego zdania był również Georgij Fiedotow, który zauważył: „niewątpliwie jednak w licznych wypadkach kanonizacji lokalnej biskupi działali bez zgody metropolity, choć trudno jest powiedzieć, jaka była w tym względzie ogólna reguła”¹³³.

Na Rusi do końca XV wieku odbyło się sześć kanonizacji „ogólnokościelnych”, na których najprawdopodobniej metropolita wraz z soborem biskupów ustanowili ogólnokościelne święta i zaliczyli w poczet świętych m. in. Borysa i Gleba (między 1020 a 1039 r.), Teodozego Pieczerskiego (1108 r.), metropolitów Piotra (1327 i 1339 r.) i Aleksego (1448 r.) oraz Sergiusza z Radoneża (nie później niż pierwsza połowa XV w.) i Cyryla Bielozierskiego (1448 r.)¹³⁴. W jednej z redakcji żywota

¹²⁹ Ustne rozporządzenie w sprawie kanonizacji można odnaleźć w ustanowieniu przez arcybiskupa nowogrodzkiego Jonasza (†1470) lokalnego święta na cześć św. Sawy Wiszerskiego (†1460). E. Голубинский, op. cit., s. 78, 296.

¹³⁰ M. in. kanonizacji Jakuba Borowickiego (Иакова Боровичского) w 1544 r. Leoncjusza biskupa Rostowa w 1162 r., Germana Sołowieckiego w 1690 r. E. Голубинский, op. cit., s. 87-89; ПСРЛ, т. 9, *Патриаршая или Никоновская летопись*..., s. 230-231; В. О. Ключевский, op. cit., s. 424.

¹³¹ *Описание славянскихъ рукописей Московской Синодальной библиотеки*, отд. 3, *Книги Богослужбныя*, ч. 1, Москва 1869, № 410, s. 442-443.

¹³² В. Васильевъ, op. cit., s. 141-142.

¹³³ G. Fiedotow, op. cit., s. 16.

¹³⁴ E. Голубинский, op. cit., s. 90; В. Васильевъ, op. cit., s. 120. O kanonizacjach „ogólnokościelnych” Sergiusza z Radoneża i Cyryla Bielozierskiego nie posiadamy dokładnych świadectw. Uważa się, iż do połowy XV w. ustanowione zostało ogólnokościelne święto na cześć Sergiusza z Radoneża ze względu na wielki szacunek, jakim darzyli świętego księżęta moskiewscy. Z kolei Cyryl Bielozierski już w 1448 r. został zaliczony wraz z Sergiuszem z Radoneża do grona szczególnie czczonych świętych *prepodobnych* w jednym z pism metropolity moskiewskiego Jonasza (1448-1461). РИБ, т. VI, ч. 1, № 64, kol. 541.

metropolity moskiewskiego Jonasza (1448-1461), sporządzonej za czasów metropolity moskiewskiego Makarego, można obok informacji o soborach w 1547 i 1549 roku odnaleźć listę dwudziestu dwóch świętych, którzy byli czczeni na obszarze całej Rusi jeszcze przed napisaniem żywota. Obok już wymienionych siedmiu świętych wykaz zawiera imiona kolejnych piętnastu: 1) księżna Olga, 2) książę Włodzimierz, 3-4) książę czernihowski Michał Wsiewłodowicz i zamęczony wraz z nim bojar Fiodor, 5-7) książę jarosławski Fiodor Rościsławicz wraz z synami Dawidem i Konstantynem, 8-10) biskupi rostowscy Leoncjusz, Izajasz, Ignacy, 11) Antoni Pieczerski, 12) Nikita Perejasławski, 13) Warłaam Nowogrodzki, 14) Dymitr Przyłucki, 15) Abraham Rostowski¹³⁵.

Na zakończenie należy zaznaczyć, iż do końca XV wieku na Rusi kanonizacje „ogólnokościelne”, a co jest z tym związane, ustanawianie świąt ku czci świętych „ogólnokościelnych” należały do kompetencji metropolity i soboru biskupów. Informacje o tych soborach są jednak szczątkowe. Kanonizacje „lokalne” dokonywane były przez biskupów diecezjalnych, lecz już od XVI wieku taki sposób zaliczania osób zmarłych do grona świętych zaczął zanikać¹³⁶. Od czasów metropolity Makarego (1542-1563) kanonizacje świętych czczonych w całym Kościele na Rusi, jak i lokalnie, dokonywane były przez sobory metropolitalne, a następnie przez patriarchę moskiewskiego. Od XVIII wieku jedyną instancją kanonizacyjną był Świętobliwy Synod.

Reasumując należy zaznaczyć, że od chrztu Rusi Kijowskiej dokonanego przez księcia Włodzimierza Wielkiego (†1015) aż po koniec XV wieku, źródła z reguły pomijają kwestię soborów. Jeżeli w ogóle wspominają o nich, to najczęściej relacje są zdawkowe i lakoniczne, co jednak nie oznacza, że w omawianym okresie nie odbywały się. Według Łotockiego nawet po spustoszeniu Rusi przez Tatarów, „tradycja soborów nie została przerwana”, choć ich regularność uległa zakłóceniu¹³⁷. Latopisy staroruskie przede wszystkim wspominają o soborach elekcyjnych (wyborczych). Podane są w nich daty zjazdów oraz wymienieni są ich uczestnicy. Najmniej informacji dostarczają jednak o soborach ds. kanonizacyjnych. Najprawdopodobniej wynika to z faktu, że kanonizacje „lokalne”, które zwykle poprzedzały rzadkie kanonizacje „ogólnokościelne”, dokonywane były przez biskupów lokalnych, a więc bez zwoływania soboru.

W tym miejscu warto jest również zwrócić uwagę na rolę metropolitów w życiu Kościoła na Rusi Kijowskiej. Informacje dotyczące jednoosobowej, jak można wnosić z literalnego odczytania tekstu, a nie soborowej, działalności metropolity, np. elekcje nowych biskupów, sądy nad biskupami, itd., pojawiające się w latopisach, być może

¹³⁵ В. О. Ключевский, *op. cit.*, s. 225, 241, 462.

¹³⁶ W XVI w. zdarzyły się trzy przypadki „lokalnych” kanonizacji, lecz nie dokonał już ich „lokalny” biskup, a metropolita (kanonizacje Pafucego Borowskiego, Jakuba Borowickiego i Andrzeja, księcia smoleńskiego). В. Васильевъ, *op. cit.*, s. 155.

¹³⁷ О. Лотоцький, *Українські джерела церковного права*, Варшава 1931, s. 103.

wynikają z faktu, iż metropolita kijowski nie musiał zwoływać biskupów z odległych zakątków metropolii, aby kolektywnie podjąć decyzje. W pobliżu Kijowa znajdowały się dwa biskupstwa: w Biełogrodzie, gdzie znajdował się dwór książęcy¹³⁸ i w Juriewie¹³⁹, których biskupi, byli wikariuszami metropolitalnymi, nazywanymi przez Andrzeja Poppe „pomocnikami metropolity lub *episcopi curiales*”¹⁴⁰. Biskupi ci mogli zastępować metropolitę w przypadku jego nieobecności. Imiona ich nie pojawiały się w kronikach obok imienia metropolity, aby nie umniejszać prestiżu głowy metropolii. Poza tym będąc tylko „pomocnikami metropolity” nie mieli realnego wpływu na bieg historii Cerkwi ruskiej, więc ich obecność w przekazach kronikarskich była zazwyczaj pomijana.

Soborowa działalność Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich i Wielkiego Księstwa Litewskiego, choć rozwijała się do końca XV wieku, to zdecydowanemu zdynamizowaniu uległa dopiero w następnym stuleciu.

SUMMARY

Adam Martynowicz, Warsaw

Typology of the local councils of the Orthodox Church on the territory of Ruthenia and Grand Duchy of Lithuania until the end of XV century

Keywords: council, local council, conciliarity, internal church organization, heresies, church trials, canonisations, Ruthenian lands, Grand Duchy of Lithuania, Orthodox Church.

From the very beginning of its existence the Orthodox Church on the Ruthenian lands and on the territory of the Grand Duchy of Lithuania created structures and organs indispensable for the normal functioning of the church institution, relating to the praxis of the Byzantine

¹³⁸ Biełgorod (obecnie wieś Biełgorodka) jeden z najstarszych grodów ruskich położony przy przeprawie na prawym brzegu rzeki Irpeni, ok. 10 km na południowy zachód od Kijowa. Warowny gród został zbudowany najprawdopodobniej w 991 r. Od samego początku Biełgorod był siedzibą biskupa, który pełnił funkcję wikariusza metropolitalnego. Z. Hilcerówna, W. Kowalenko, *Biełgorod*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda i T. Lehr-Splawiński, t. 1 (A-E), cz. 1 (A-B), Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, s. 112; Б. Н. Флоря, Я. Н. Щапов, *Епархиальное управление и епископат русской церкви. X-XVII вв.*, [в:] *Православная энциклопедия*, Москва 2000, s. 230.

¹³⁹ Juriew (obecnie Biała Cerkiew) – gród ruski nad rzeką Roś, ok. 80 km na południe od Kijowa, na granicy z Pieczyngami. Założony został w XI w. przez Jarosława Mądrygo. Biskupstwo juriewskie powstało przed 1072 r., gdyż w relacji z przeniesienia relikwii Borysa i Gleba do Wyszogrodu wspomniany jest już biskup juriewski Michał. Zagrożenie ze strony wrogich koczowników zamieszkujących pobliskie stepy, zniszczenie Juriewa przez pożar oraz spadek znaczenia miasta sprawiło, iż w połowie XII w. katedra biskupia została przeniesiona do Kaniowa nad Dnieprem (między 1147 a 1154 r.). Juriewski, a później kaniowski biskup pełnił również, obok eparchy biełogrodzkiego, funkcję wikariusza metropolitalnego. G. Podskalsky, op. cit., s. 57-58; Б. Н. Флоря, Я. Н. Щапов, op. cit., s. 231; ПСРЛ, т. 1, *Лаврентьевская Летопись...*, kol. 181.

¹⁴⁰ A. Poppe, *Organizacja Kościoła (Ruś)*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 3, Wrocław 1967, s. 514.

Church as well as to the canonical law. With the development of the church organism the role of councils grew progressively. The local councils of the Orthodox Church, based on the ancient principle of conciliarity of the Eastern Church, formed collegial organs deciding not only on the issues of theological and disciplinary nature, but equally in administrative and juridical matters.

The councils of the Orthodox Church gathered primarily in case of important issues, demanding collegial examination. Usually the councils participated bishops, monks (above all archimandrites and hieromonks), married priests (basically *namiestniks* /i.e. bishop's deputy/, *protopops* and *krylosy* /i.e. diocesan councils/) as well as princes and lay nobility. In the XVI century also representatives of middle class and church brotherhoods participated in the councils. Councils can be divided into the following categories according to the issues debated on them: 1) councils concerning internal church organization, 2) theological and disciplinary (juridical) councils, 3) councils concerning the canonical law, 4) councils dealing with canonisation of the saints.

We have very few data about the local councils of the Orthodox Church on the Ruthenian lands before the Tatar invasion. We have more information about the ones that took place after the liberation from the Tatar yoke. The exact number and the time of duration as well as the subject of the debate of the councils are not known exactly. The Old Russian chronicles first of all mention elective councils. The least information was preserved about the councils concerning canonisation. Until the beginning of the XIV century the councils were assembled very rarely and they did not play an important role. Metropolitans equally did not have much power whereas the princes had a huge influence on the Church matters, including the strictly religious issues. The conciliar activity of the Orthodox Church on the Ruthenian lands as well as the territory of Grand Duchy of Lithuania, though developed until the end of the XV century, only in the next century became much more dynamic.

